

Идеализъм срещу реализъм във викторианската външна политика: Идеологията и политиката на Гладстон и Дизраели и Източната криза от 1875-78 г.

Румен Генов

Личностният момент има особено място в политиката и в историята, като определянето на неговото значение се колебае между полярните крайности изразени във формулите на мислители на XIX век – “историята се твори от масите” и се “движи от прогресивните класи” (според вижданията на Карл Маркс, Фридрих Енгелс и техния руски интерпретатор Георгий В. Плеханов), от една страна и “историята се състои от биографиите на великите личности” и “водачите” (според възгледите за “Героите и героепочитанието” на “викторианския пророк” Томас Карлайл и за “героите” и “тълпата” на руския социолог Николай К. Михайловский), от друга.

Човешкият фактор и личностите действително имат решаващо значение и отражение върху националната и световна политика. Свеждането на разгръщането на историята на една или друга голяма общност, на една или група държави, на човечеството, до действията на “фактори”, на “сили” от всякакъв характер или на “системи”, замъглява обстоятелството, че хора от плът и кръв, с качества и слабости, вземат решенията от името на общността. Държавите не съществуват отделно от личностите – те са създадени от хората, продукт са на тяхната воля.

Това, разбира се, не означава че обяснението на явленията, в случая на външната политика, трябва или може да се свежда до действието на един единствен фактор. Но така или иначе тя е до голяма степен резултат от качествата на хората, които я ръководят, техните решения имат далеч отиващи последици, те до голяма степен държат в ръцете си съдбата на своите страни, а и не само на тях.

Открай време се водят спорове какви трябва трябва да бъдат мотивите на добрата, ефикасна и справедлива външна политика, а през последните две

столетия те са интензивни в Европа и Северна Америка, особено в т. нар. англосаксонски страни – Великобритания и Съединените щати.¹ От една страна говори се за идеализъм, морализъм или “кръстоносен дух” (макар че последно последното определение в наши дни вече е смятано за политически некоректно и съответно се избягва), и за реализъм и праматизъм – от друга. Идеализмът и морализмът се свързва с мисионерски ентузиазъм и политически решения основани на определени идеи и ценности, с ригидност на политическите позиции, и игнориране повече или по-малко на алтернативните виждания и решения, със стремеж както се казва в простонародния език, “да се оправи света”. Реализмът и праматизмът пък се свързва с опиране на фактите и съотношението на силите в конкретната ситуация, хладнокривно калкулиране на ползите и заплахите за националния интерес, с готовност да се променя политическия курс съобразно обстоятелствата.

От тази гледна точка особен интерес са 70-те години на XIX век, по-специално времето на поредната голяма криза на Източния въпрос през 1875-78 г., когато в британската външна политика се сблъскват двата протиположни подхода към външната политика и двата типа личности, които ги следват по силата на идейни, политически и психологически нагласи.

Сред особено впечатляващите и постоянни характеристики на британската партийна политика през викторианската ера е дълбоката лична неприязън между Уилям Гладстон (William Ewart Gladstone, 1809 – 1898, министър-председател през 1868–1874, 1880–1885, 1886 и 1892–1894) и Бенджамин Дизраели (Benjamin Disraeli, 1st Earl of Beaconsfield, 1804 – 1881, министър-председател през 1868 и 1874-1880 г.). Техните отношения са не само междуличностни, а налагат дълбок отпечатък върху политиката на страната и на Британската империя за най-малко три десетилетия (40-те до края на 70-те години). И двамата стават водачи на противостоящите партии – Либерална и Консервативна, които през този период се превръщат в модерни партии, в определена степен в резултат на вижданията и действията на двамата

¹ Fox, William T. R., and Morgenthau, Hans J. *National Interest and Moral Principles in Foreign Policy*. – American Scholar, Spring 1949; Lefever, Ernest W. *Ethics and United States Foreign Policy*. New York, 1957; Tannenbaum, Frank. *The American Tradition in Foreign Policy*. Oklahoma City, 1955; Wolfers, Arnold and Martin, Lawrence W. (Eds.) *The Anglo-American Tradition in Foreign Affairs*. New Haven, 1956.)

водачи. През същия период и двамата заемат двукратно най-важния пост в британската управленска пирамида – министър-председателския с огромни възможности за определяне на съдбата на империята (без да се пренебрегва факта, че във Великобритания политиката се определя в резултат на открит политически дебат и както се казва управлението се осъществява «чрез речи произнасяни в парламента»).

Двамата се възприемат като противоположни личности, едва ли не антиподи. Гладстон е християнски и морален политик, експонент на «идеализма», а много по-различния от него Дизраели смятан за възплъщение на «реализма» във външната политика. Всъщност и двамата започват своите дълги и наситени с важни събития кариери като членове на Торийската партия, и като нейни депутати в Камарата на общините остават съмишленици до разцеплението на партията по повод отмяната на «житните закони» и преминаването към политика на «свободна търговия» през 1846 г. Гладстон се остава верен на дотогавашния водач на партията и министър-председател сър Робърт Пийл, а Дизраели повежда бунта срещу него на т. нар. «тори-протекционисти», за да стане впоследствие създател на модерната Консервативната партия. В по-сетнешната им кариера те са като огледални образи, и отношенията им се изразяват в поредица от лични сблъсъци най-вече в Камарата на общините и извън нея. Но това противопоставяне означава не само конфликт между личности с различен темперамент, мироглед и светоглед, но и противопоставяне на принципи и методи на политиката.

Първият голям правителствен пост, който Дизраели заема е канцлер на хазната (Chancellor of the Exchequer, номенклатура на държавните длъжности запазва архаичен облик, наследен от Средновековието, постът всъщност съответства на министър на финансите) през 1852 г. Атаката на Гладстон срещу първия бюджет неговия противник е силана и ефикасна, че предизвиква падането на консервативното правителство на Едуард Стенли, 14-ти ърл на Дарби, след което Гладстон наследява съперника си като канцлер. Подобен е случая на първия кратък мандат на Дизраели като министър-председател през 1868 г. Следва неговия бърз край, когато Гладстон го побеждава на изборите през същата година и формира своето първо правителство.

През шестте години на власт (1868-74 г.) първото правителство на Гладстон осъществява широка реформена програма в политическата област. Дизраели го следва за още шест (1874-80 г.) със също така мащабни реформи, в това число социални. Това е период, когато между Либералната и Консервативната партия се установяват в ясно определено противопоставяне, което е персонализирано във враждебността на двамата лидери и в техните много различни характери. Гладстон е тържествено сериозен и благочестив, и се отнася с благоговение към въпросите на правата и благосъстоянието на нацията и на индивида. Дизраели е цинично арогантен и опортюнистичен, с голямо лично обаяние и склонност към сардонично остроумие и театрални жестове. В управлението на съответните им правителства през 1870-те години при все различията има значително сходство и приемственост във вътрешната политика. Външната политика е областта, в която че различията между партиите и техните водачи са най-ясно обозначени. Кризата на Източния въпрос от средата на 70-те години и особено неения български аспект през 1876 г. е пример в това отношение. Тогава Гладстон става изразител на съвестта на Европа с участието си в кампанията си срещу зверствата над българите и толерирането им от правителство на Дизраели. На следващите фази от кризата Дизраели става печелившия играч с агресивни жестове като изпращане на британски бойни кораби в подстъпите към Цариград и стимулиране на шовинизма на британската общественост (получил характерното название «джингоизъм»), в подкрепа на неговата политика.

През своята дълга политическа кариера Гладстон често се обявява против имперските експанзии (което не значи, че по силата на развитието на нещата не е правил, макар и с тежко сърце, такива стъпки в такава насока, или на моменти не се е поддавал на преувеличеното чувство за национално величие). Но отхвърлянето на агресивната колониална политика е дало основание той да бъде определян като антиимпериалист. През 1839 г. започва англо-китайска (известна като първа Опиумна) война, дошла в резултат на опитите на китайските власти да наложат своите закони в търговията с опиум, в която участват и доста англичани. В реч, произнесена в Камарата на 8 април 1840 г., Гладстон отхвърля правителствената политика, защитавана в парламента от външния министър лорд Палмерстън (Henry John Temple, 3rd

Viscount Palmerston, 1784 – 1865, Lord Palmerston, министър-председател през 1855 – 1858, 1859 – 1865 и министър на външните работи през 1830 – 1834, 1835 – 1841, 1846 – 1851 г.) и лорд Маколи (Thomas Babington Macaulay, 1st Baron Macaulay, 1800 – 1859, поет, историк и политик от партията на вигите, член на парламента, с малки прекъсвания, през 1830-1856 г. и министър на войната през 1839 – 1841 г.), които формално признават правото на китайците да забранят търговията, която води до масова деморализация. Правителството, заявява Гладстон, би трябвало да сътрудничи с тях и макар че те използват абсурдна фразеология, правото е на тяхна страна, докато „ние, просветените и цивилизовани християни, преследваме цели, които не се съгласуват с правото и религията”.² Това е първата стъпка на Гладстон в областта на външната политика, издържана в характерната му представа за моралните задължения на Великобритания по отношение на идеала му за общност на нациите – позиция, определяна от някои автори като антиимпериалистическа. Тя поставя начало и на личното противопоставяне на Гладстон на арогантния, лично аморален Палмерстън, придържащ се към доктрината за британската хегемония в света и правото на Великобритания да се намесва в работите на другите народи.

Противопоставяйки се на арогантния национализъм на лорд Палмерстън, Гладстон има възможност да изложи своите схващания за външната политика, вижданията си за общността и равноправието на нациите в рамките на европейския концерт, подчиняващ се на принципите на християнския морал. През 1847 г. разгневена тълпа в Атина напада и унищожава дома на еврейски лихвар на име дон Давид Пасифико, който на основание на произхода си от Гибралтар се смята за британски гражданин. Пострадалият търси компенсация, като определя стойността на щетите на абсурдно висока сума. През януари 1850 г. външният министър лорд Палмерстън, без да се допита до другите страни – гаранți на независимостта на Гърция, Франция и Русия, – настоява за изпращане на военна ескадра срещу Атина. Гърците, изправени пред флота на адмирал Паркър, по-голям от този, който адмирал Нелсън е имал в битката при Абукир, трябва да се съгласят с извънмерна компенсация на съмнителния поданик на Нейно Величество и да

² [Hansard] *Parliamentary Debates. House of Commons. 3rd Ser. Vol. LIII. Cols. 808-819.*

отдадат почести на британския флаг. Стига се до изостряне на френско-английските отношения, а Камарата на лордовете порицава външния министър. Но Палмерстън, който в качеството си на ирландски пер заседава в Камарата на общините, се защитава блестящо в петчасова реч на 25 юни.

В тази, станала знаменита декларация на принципите на външната политика той заявява, че британците, както римските граждани в древността, имат право на привилегировано третиране. „Както римските граждани в стари времена са можели да се спасят от недостойно отношение, като заявят „civis romanus sum”, тъй и британските поданици, в която и страна да са, трябва да бъдат сигурни, че грижовното око и здравата ръка на Англия ще ги опазят от несправедливост и вреда”, казва „старият Пам” и триумфално спечелва не само мнозинство в съдебното за правителството на Ръсъл гласуване, но и акламациите на националистично настроеното обществено мнение.³ Обявявайки се против арогантността на Палмерстън, необичан от истаблишмента и кралското семейство, Гладстон се оказва в една и съща лодка с Пийл (Sir Robert Peel, 2nd Baronet, 1788 – 1850, водач на Торийската партия и министър-председател през 1834 - 1835, 1841 - 1846.) и Дизраели и с радикали като Ричард Кобдън (Richard Cobden, 1804 – 1865, британски индустриалец и либерален политик) и Джон Брайт (John Bright, 1811 – 1889, британски индустриалец, квакер и пацифист, и либерален политик, член на парламента 1843 – 1889, министър на търговията 1868 – 1871 г.) Като признава ораторските качества на Палмерстън, той не се колебае да кръстоса шпага със „стария Пам”, който има зад гърба си вече 40-годишна кариера на „комънър“-парламентарист. Гладстон взема два пъти участие в дебатите (на 27 и 28 юни), за да се обявява за политика, която да „съчетава мира с достойнството” в съгласие с „духа на цивилизования свят”. Той осъжда „стремежа към вмешателство”, „островния характер” и „тенденцията за самовъзвеличаване”, които външният министър внушава на своите сънародници. В съвременна Европа не може да има привилегировани касти или народи. Всички нации и хора са равноправни, подчиняват се на еднакви закони и различията трябва да се изразяват в

³ За речта на Палмерстън от 25 юни 1850 г. вж.: [Hansard]. *Parliamentary Debates. House of Commons*. 3rd ser. Vol. CXII. Cols. 380-444; Woodward, Llewellyn. *The Age of Reform, 1815-1870*. 2nd edn. Oxford, 1962, pp. 246-247.

загрижеността за по-слабите и неукрепналите свободни институции, а англичаните не могат да бъдат наставник и опекун на останалата част от света. В тричасова реч Гладстон защитава принципите на следване на морала в международните отношения, на правото на независимост и самоопределение на малките народи, които ще станат постоянна характеристика на неговите външнополитически декларации.⁴

През 1857 г. Гладстон се присъединява към опозицията срещу политиката на Палмерстън в Китай. Незначителен инцидент със задържането на китайски кораб, включен в британския корабен регистър, тъй като собственикът му е жител на Хонконг, води до бомбардиране на Кантон от ескадра, повикана от губернатора на Хонконг – нещо, което е незабавно одобрено от министър-председателя. На 3 март 1857 г. Гладстон произнася голяма реч в подкрепа на резолюция за бламиране на правителството, внесена от радикала Кобдън. Той се противопоставя на арогантната имперска политика от позициите на естественото чувство за справедливост, което, както заявява той, е по-старо и даже по-всеобхватно от християнското, защото и последното се позовава на него.⁵

В отговор Гладстон получава обвинения в недостатъчен патриотизъм. През февруари 1857 г. пада правителството на Палмерстън, който в опита си да свири за пореден път на струната на национализма прави погрешна стъпка. Това е внасянето на поправка в Закона за заговорите, срещу намерилите убежище в страната политически емигранти предложена под натиска на френското правителство във връзка с покушението на италианския националист Феличе Орсини (пребивавал преди това в Англия) срещу император Наполеон III. Мерките на Палмерстън срещат съпротива във и вън от парламента и са провалени. Гладстон гласува против ограничаване на традиционното право на убежище, тъй като то би означавало морално съучастничество с режими, които прибегват до репресивна политика.⁶

⁴ [Hansard]. *Parliamentary Debates. House of Commons*. 3rd ser. Vol. CVII. Cols. 547-590, 649-653; R. Shannon. Op. cit., p. 223.

⁵ [Hansard]. *Parliamentary Debates. House of Commons*. 3rd ser. Vol. CXLIV. Cols. 1787-1809, March 3, 1867.

⁶ Beales, Derek. *England and Italy, 1859-1860*. Edinburgh, 1961, pp. 45-47; Magnus, Philip. *Gladstone: A Biography*. London, 1963, p. 132.

През ноември 1858 г. Гладстон доста неочаквано приема предложението на министъра на колониите в консервативното правителство на 14-ия ърл ъв Дарби (Edward George Geoffrey Smith-Stanley, 14th Earl of Derby, 1799 –1869, торийски политик, трикратен министър-председател – 1852 –1852, 1858 – 1859, 1866 – 1868 г.), известния романист Едуард Бълуър-Литън, да бъде пратен като комисионер на Йонийските острови. Те са станали британски протекторат след завършването на Наполеоновите войни и местното население настоява за присъединяването им към Гърция. Гладстон посещава Корфу и други острови, Атина, Албания, и подготвя проект за конституция на Йонийските острови. През февруари 1859 г. той представя своя проект за конституция на Събранието на представителите на островите, но тя е отхвърлена, без да бъде обсъждана по същество, и те приемат резолюция в полза на присъединяването към Гърция. Така че мисията му не се увенчава с успех, като се изключи обстоятелството, че получава по-определени и преки впечатления от балканската сцена.

През 1850 г. Гладстон добива национална и европейска известност, като се обявява против деспотичния режим на неаполитанските Бурбони. По време на пътуването из Италия, придружен от семейството си, Гладстон присъства на процеса на адвоката Карло Поерио, който две години преди това – по време на революционните събития от 1848–1849 г., е подготвил конституцията, изтръгната от реакционния владетел на Кралството на двете Сицилии Фердинандо II (прословутият абсолютен монарх, който през септември 1848 г. заповядва бомбардирането на Месина, за което получава от поданиците си прозвището „крал Бомба“). Злочестият Поерио, който се защитава сам пред съда, получава присъда от 24 години и Гладстон остава ужасен от начина, по който се води процесът. Той успява да посети тъмницата в Нисида, в която е хвърлен Поерио, във Викариа и други затвори, и става свидетел на неописуемата жестокост и мизерия, в която са държани около 20 хиляди политически затворници в кралството, като си води подробни бележки. Въздействието на видяното върху Гладстон е разтърсващо и избликът на неговия гняв от това „отрицание на Бога, възведено в ранг на система на управление“ (първата от Гладстоновите фрази, които през миналия век добиват характер почти на пословици), ще е с вулканична ярост. Както посочва

изследователят на Гладстоновата епоха и личност Ричард Шенън, тази реакция не може да се обясни нито като резултат от фрустрацията от струпалите се загуби, нито пък могат да се приемат заключенията на английския политик, че тиранията в Неаполитанското кралство е нещо без прецедент в историята.⁷ Яростното настроение обхванало Гладстон е толкова силно, че като остава жена си в Италия, все още отслабнала от спонтанен аборт, той се връща на 26 февруари 1851 г. в Англия. На гарата го чака пратеник на лорд Дарби с предложение да влезе в правителство, което водачът на протекционистите опитва да формира, евентуално като министър на външните работи. Но Гладстон може да говори само за ужасите на неаполитанските затвори и остава равнодушен към предложението. Лорд Ръсъл (John Russell, 1st Earl Russell, 1792 –1878), вигски, по-късно либерален политик, двукратен министър-председател – 1846 – 1852, 1865 – 1866 г.), се връща на власт и Гладстон пише на водача на пилитите лорд Абърдийн (George Hamilton-Gordon, 4th Earl of Aberdeen, 1784 – 1860, торийски политик, министър-председател през 1852 – 1856 г.), като настоява бившият външен министър да направи нещо с неговите международни контакти в името на хуманността за неаполитанските затворници. Това, което прави Абърдийн, който има консервативни възгледи, неотличими от тия на Дарби, и вижда в провалилата се Виенска система от 1815 г. бариера срещу революциите в Европа, е да се обърне през май 1851 г. към княз Шварценберг, канцлер на Австрийската империя, която доминира над Апенинския полуостров. На последният му трябва два месеца, преди да отговори с хладно писмо, в което обръща между другото внимание, че третирането на политическите затворници от британските власти в Ирландия, Цейлон или Йонийските острови в не по-малка степен заслужава морални изблици. Но още преди писмото да стигне до Гладстон, търпението му е изчерпано и той публикува (и то в два варианта) своето „Писмо до лорд Абърдийн“. Независимо от възможните психологически мотиви на този акт значението му за политическата еволюция и придвижването към либерализма на неговия автор е огромно. Като някакъв далечен предшественик на „Амнести интернешънъл“ той пише не изследователски доклад, а емоционален памфлет,

⁷ Shannon, Richard T. *Gladstone*. Vol. 1: 1809–1865. London. 1982, p. 231.

чиято ехтяща патетика особено импонира на съвременниците. Неаполитанският режим е изправен пред позорния стълб като „отвратителен” и „беззаконен”, водещ политика на „поголовно преследване на достойните” и „ужасяващо поругаване на религията” и прилагащ “дивашка и подла система на морални и физически инквизиции”.⁸ Едновременно с това Гладстон подчертава връзката между икономическото развитие и социалната стабилност за създаването на основите на справедливостта в модерното общество. „Ние започваме една нова ера – тази на свободната и неограничена търговия.”⁹ Публикуването на писмото привлича светлината на прожекторите върху Гладстон, той става национален герой, морален фактор в Европа, революционери като Джузепе Мацини (Giuseppe Mazzini, 1805 – 1872, радикален идеолог и активист на италианското Рисорджименто), виждат в негово лице приятел. Но това се дължи по-скоро на недоразумение, защото политическите инстинкти на Гладстон си остават консервативни. Той бърза да увери Абърдийн, че от негова страна “не трябва да се очаква някакъв мацинизъм, още по-малко кошутизъм [т.е. близост с водача на Унгарската революция от 1848-49 г. Лайош Кошут], което е същото плюс шарлатанство и лорд Палмерстън с неговите националности”.¹⁰ Гладстон обяснява своите мотиви с обстоятелството, че произволите в Неаполитанското кралство наливат вода в мелницата на републиканството, докато той самият действа като „член на консервативната партия в една от страните на голямото европейско семейство”.

Гладстон е решителен поддръжник на каузата на италианското национално обединение и това е едно от обстоятелствата, които го приближават до съвременния му либерализъм.¹¹ През лятото на 1859 г. въпреки личната си антипатия към Палмерстън приема да влезе в неговото правителство като финансов министър. Той оправдава действието, което спасява неговата кариера, с една дума – „Италия” – и вижда в него подчиняване

⁸ Gladstone, William E. *Letter to the Earl of Aberdeen, on the State Prosecution of the Neapolitan Government*. London, 1851, pp. 15,32; *Idem*. *An Examination of the Official Reply of the Neapolitan Government in 1852*. – In: *Gleanings of Past Years*. Vol. IV. London, 1879, p. 134.

⁹ Gladstone, W. E. *Gleanings of Past Years*. Vol. IV. London, 1879, p. 133.

¹⁰ *Gladstone Papers*. British Library, MSS. Dept., Add. MS 44,378, ff. 215–216; Shannon, R. *Op. cit.*, Vol. I, p. 232.

¹¹ Morley, John. *The Life of William Gladstone*. London, 1903, Vol. I, p. 618; Vol. II, p. 5.

както на зова на дълга, така и на божественото призвание. По-късно той обяснява стъпката си пред своя приятел, големия историк и либерален политик лорд Джон Актън (John Emerich Edward Dalberg-Acton, 1st Baron Acton, 1834 – 1902 г.), „голямата тежест и интересът към италианския въпрос и нашата връзка с него ме накара да взема решение без минутно колебание”.¹² Но „янусовият” му образ трудно се приема от публиката и е мишена на насмешки. Отговорът лежи в определена степен в изтъкнатото от самия Гладстон отношение към Италия – каквито и да са различията между него и Палмерстън по отношение на моралните принципи, двамата са обединени от това, че прегръщат националната кауза, отъждествявана по онова време повече или по-малко с либерализма.

Кримската война е единствената голяма война с участие на Англия през столетието след края на Наполеоновите войни през 1815 г. За самият Гладстон войната означава неуспех на финансовата политика, но той я намира за оправдана, доколкото смята, че Русия е нарушила международните договори, упражнявайки натиск върху Османската империя на своя глава. Двадесет години по-късно обаче, по време на следващата голяма криза на Източния въпрос, той ще промени своите виждания. Подобна е и еволюцията на бившия посланик в Цариград виконт Стретфорд де Редклиф, на когото традиционно се приписва вината за подтикването на султана към неотстъпчивост и чието име става синоним на протурската политика.¹³

Ескалацията на конфликта, почнал формално със съперничеството между Русия и Франция за изтръгването от султана на покровителството над Светите места, прераснал през октомври 1853 г. в руско-турска война, унищожаването на турската флота при Синоп през ноември, се съпровожда от разгарянето на станалата традиционна русофобия във Великобритания, достигаща пропорциите на национална истерия. На 22 декември 1853 г. английската флота получава заповед да влезе в Черно море и да блокира Севастопол. Английското правителство отново залага на вдигането на крака на „болния човек” – Османската империя – като бариера срещу руската експанзия.

¹² **Morley, J.** *Op. cit.*, Vol. I, p. 628; **Magnus, Ph.** *Op. cit.*, p. 139.

¹³ **Shannon, Richard.** *Gladstone and the Bulgarian Agitation, 1876.* London, 1963, pp. 16–17, 109–110.

На 22 февруари 1854 г., когато включването във войната не може да се избегне, лорд Абърдийн се допитва до Гладстон дали да не си подаде оставката преди официалното обявяване на войната, тъй като развитието на нещата не му допада. Финансовият министър изпитва не по-малко отвращение от проливането на кръв, за него войната е „враг на свободата” и на „истинския морален и социален напредък”. Но в случая става дума не толкова за защита на Османската империя – деспотичната власт на султана над повече от 12 милиона християнски поданици е една аномалия, – колкото за покровителството над тях, което е право, ако не и дълг на Британия. Проблемът е, че, поемайки го в свои ръце, Русия следва егоистични цели и нарушава международните норми, и затова Гладстон е съгласен с влизането във войната, която трябва да продължи само до възстановяването им.¹⁴ По време на парламентарните дебати за воденето на войната през май 1855 г. Гладстон настоява, че целите ѝ са постигнати с осъждането на надхвърлянето от Русия на прерогативите ѝ в рамките на европейския концерт. Налагането на един наказателен и унизителен мир, в частност забраната тя да държи военна флота в Черно море, само би направило „гаранциите за бъдещето несигурни”.¹⁵ Затова той се обявява за постигането на мир при условията, предложени от царя – колективно покровителство на християнските поданици на султана от страна на Великите сили. Неговата позиция е подкрепена от радикали като Кобдън и Брайт, а това смущава колегите му пилити. Неговите приятели херцог Аргайл (George John Douglas Campbell, 8th Duke of Argyll, 1823 – 1900, либерален политик) и Сидни Хърбърт, лорд Лий (Sidney Herbert, 1st Baron Herbert of Lea, 1810 – 1861), смятат, че той проявява безкритично русофилство и „преиграва ролята си”, като отслабва по този начин партията на мира. Една от идеите от 30-те години насетне е постигането на някаква форма на обединение между протестантската Англиканска църква и Руската и другите православни църкви на основата на общото им противопоставяне срещу претенциите на папата за върховенство. В стремежа си за постигане на мир Гладстон сближава своите позиции с Дизраели. Особено енергично се противопоставя на предоставянето на заем на Османската империя през май,

¹⁴ *Ibid.*, p. 278; **Magnus, Ph.** *Op. cit.*, p. 114.

¹⁵ *Ibidem*, cols. 1055–1060, 1810.

който би бил прикрито субсидиране на „деятелите на едно корумпирано и ненадеждно правителство”.¹⁶ В резултат на това популярността му стига до най-ниската точка – някои вестници го обявяват за предател, благочестив фанатик, заблуден палячо и какво ли още не, отделни членове на централния политически клуб на торити – Карлтън, опитват да го изключат от него.¹⁷

През април 1869 г. той формулира централния принцип на своята външна политика в писмо до секретаря на кралицата ген. Чарлз Грей – Великобритания трябва да „формира и следва политика на действия в съответствие с общото, общественото и европейското мнение, като в същото време се предпазва от изкушението да утвърждава закона на това мнение чрез своя авторитет”.¹⁸ В меморандум за кабинета Гладстон настоява страната да активизира европейския концерт – съвместни действия на Великите сили, които да предотвратят това нарушение на реда на континента. Той не може да приеме „прехвърляне на човешки същества като един вид движима собственост без глас на протест от страна на европейската общност”.¹⁹ Впоследствие Гладстон нерядко ще призовава към подобно единодействие и европейският контрол ще стане за него почти натрапчива идея, като отдава малко значение на дълбочината и преплитането на конфликтите между участниците в този концерт и сложните плетеници на техните мотиви, интереси и действия, както и несъвместимостта между воденето на морална външна политика и желанието да се избягва активна намеса. В случая Гладстон не намира подкрепа в кабинета, в това число и от страна на особено близкия му лорд Гренвил (George Leveson Gower, 2nd Earl Granville, 1815 – 1891, министър на външните работи през 1851 – 1852, 1870 – 1874, 1880 – 1885 г., водач на Либералната партия в Камарата на лордовете), заместил починалия Кларендън като външен министър.²⁰ В анонимната статия „Германия, Франция и Англия”, поместена в „Единбург Ривю” от октомври 1870 г., Гладстон излага своите възгледи за

¹⁶ **Vincent, J. R.** *The Parliamentary Dimensions of the Crimean War.* -Transactions of the Royal Historical Society. 1981, pp. 44-47; **Jones, J. R.** *The Conservatives and Gladstone in 1855.* – English Historical Review. Vol. LXXVII, 1962, p. 95.

¹⁷ **Morley, J.** *Op. cit.*, Vol. I, p. 441.

¹⁸ **Millman, Richard.** *British Foreign Policy and the Coming of the Franco-Prussian War.* Oxford, 1965, pp. 223–234.

¹⁹ *Ibid.*, p. 278.

²⁰ **Morley, J.** *Op. cit.*, Vol. II, p. 346; **Ward, A. W., and Gooch, G. P.** (Eds.) *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919.* Vol. III. 1866–1919. Cambridge, 1923, p. 43.

необходимостта от намеса на неутралните сили, които да предотвратят замислената анексия. През февруари 1871 г. той опитва да влезе по неофициални канали в диалог с „железния канцлер”, но Бисмарк, циничен привърженик на Realpolitik или Machtpolitik, често асоциирани с неговото име, най-малко е склонен да приема поученията на „професор Гладстон”, към когото изпитва презрение. В крайна сметка британският министър-председател трябва да приеме свършения факт, като прави пророческото изказване, че анексията на Елзас и Лорен слага началото на нов и зловещ стадий на европейската история. Всъщност и Дизраели има съмнения досежно намеренията на новата империя и в реч пред Камарата на общините през февруари 1871 г. дава да се разбере, че революционната промяна в равновесието на силите може да бъде заплаха за сигурността на Великобритания.²¹

Един от големите външнополитически въпроси, произтичащи от Френско-пруската война, е едностранното денонсиране на член XI, XIII и XIV на Парижкия договор от 1856 г., засягащи статута на Черно море от страна на Русия. Като се възползва от обстоятелството, че нито една от Великите сили нито може, нито желае да се противопостави, руската дипломатия поставя Европа пред свършен факт с циркуляра на външния министър княз Горчаков (княз Алексáндр Михáйлович Горчакóв, 1798 – 1883, външен министър през 1856 – 1882 г. и канцлер на Руската империя) от 19 октомври 1870 г. Гладстон не приема Кримската война в заключителната ѝ фаза и не смята, че запазването на черноморския басейн демилитаризиран е възможно за дълго. Но с неговите възгледи за мястото на европейския концерт и ненарушимостта на международните договори той още по-малко може да приеме едностранното им нарушаване. Но той не одобрява и истеричния тон на пресата след получаването на циркуляра на Горчаков, който отразява ендемичното русофобство сред британското обществено мнение. Гладстоновото правителство решава да действа за узаконяването на извършените промени на Парижкия договор от европейския ареопаг. Заплахата от възможен конфликт кара и Бисмарк да положи усилия, за да убеди руското правителство да се

²¹ **Craig, Gordon.** *Germany, 1865–1945.* Oxford, 1981, p. 103.

съгласи със свикването на международна конференция. Тя се провежда в Лондон три месеца след едностранното денонсиране на клаузите на Парижкия договор от Русия и на практика го легализира.

В началото на конференцията през януари 1871 г. е приета декларация на представителите на държавите участнички, с която те се ангажират да не игнорират задълженията по международните съглашения и да не ги изменят иначе освен със съгласието на всички подписали ги страни. Сама по себе си декларацията има формален характер, но именно поетото задължение е основание за свикването седем години по-късно на Берлинския конгрес. През 1870–1871 г. Гладстоновото правителство фактически следва станалата традиционна политика на ненамеса с определени нотки на морализъм, внасяни лично от министър-председателя, и това му струва сериозно спадане на популярността в очите на националистически настроената публика. Като реакция идва новата формулировка на британската имперска мисия, „настъпателна политика” и европейско влияние, формулирани от консервативния водач Бенджамин Дизраели в програмната му реч в лондонския “Кристален дворец” (сградата на “Голямото излажение” от 1851 г., сглобена от метални елементи и стъкло), през 1872 г.

Изпълнението на намеренията на Гладстон за оттегляне от политическата авансцена и за „спокоен интервал между политиката и гроба” трябва да почака цели двадесет години. Спонтанното му въвличане в големия обществен дебат, породен от поредната криза на Източния въпрос през 1876 г., го връща в центъра на вниманието и води до неговото политическо „възкресение”.

Загубата на популярността на либералното правителство не на последно място се дължи на отношението на Гладстон към външната политика и неговите действия в тази сфера през първата половина на 70-те години. Той симпатизира на националните аспирации на европейските народи, както Палмерстън, но отхвърля гръмките заплахи и бабайството. Неговата предпазливост в международните дела се дължи на стремежа му към икономично управление и намаляване на данъчното бреме. Сравнително пасивната колониална политика се свързва както с убеждението на Гладстон, че страната е задоволена с колонии, и с относителна военна слабост на

Великобритания – макар че през 60-те години мощта на военноморския флот се удвоява, сухопътните войски минават през реформите на Кардуъл и са твърде малочислени за ефикасни действия по безкрайните граници на империята. В Европа Великобритания е по-скоро неутрален наблюдател на големите промени – Френско-пруската война, появата на Германската империя, отслабването на Франция, денонсирането на черноморските клаузи на Парижкия договор, – отколкото активна страна. Приемането на принципа на арбитража и на компенсациите, присъдени на Съединените щати, се тълкуват като отстъпление от националистическите кръгове. „Слабостта” на Гладстон трудно може да се приеме от обществено мнение, възпитано от националистическата риторика и безкомпромисните действия на Палмерстън, така че Дизраели може да противопостави на Гладстоновия морален ригоризъм прагматична програма за възвръщане на националното величие чрез експлозивна „политика на настъпление” в колониалната област.

С избора на премахването на подоходния данък и икономии в управлението като фокус на своята предизборна кампания Гладстон се изявява все още като пилит, докато новият електорален фактор – работничеството – разчита на държавната намеса и на хазната като източник на приходи. Либералният водач се включва енергично в кампанията в собствения избирателен район в Гринич, но се оказва на второ място по брой на гласовете след своя конкурент Томас Бърд, производител на спиртни питиета.²² Това дава основание на Гладстон за знаменитата фраза в писмо до брат му Робъртсън от 6 февруари 1874 г., че либералите са били „удавени в потоп от джин и бира”. Тя губи позиции дори в „келтската периферия” – Уелс и Шотландия, а в Ирландия надигането на националистическата партия на „хоум рула” стеснява силно подкрепата за либералите. Изборите показват определено ориентиране на земевладелците, средната класа, хората на професиите и значителна част от работничеството към каузата и политиката на консерватизма. От Либералната партия са разочаровани и привържениците на някои подкрепящи я групи за натиск – Националната лига за образование, трейдюнионите. Някои особености на избирателната система, по-специално

²² Morley, J. *Op. cit.*, vol. II, p. 490.

двойното и множествено гласуване, действат срещу либералите (чак до 1948 г. бизнесмените и университетските възпитаници могат да гласуват в мястото на живеене и в мястото на техните фирми и университетите).²³ Всъщност в изборите от 1874 г. либералите спечелват 52% от общия брой на гласовете, но само 240 места в Камарата на общините срещу 350 за консерваторите с техните 48% от гласовете.²⁴

Ирландските националисти спечелват 60 мандата и Гладстон е особено разочарован, че неговата партия получава не повече от дузина от общо 105 мандата на Ирландия, след като е очаквал мнозинство там като последица от неговите църковни и аграрни реформи.²⁵ На 17 февруари 1874 г. кабинетът взема решение за оставка, а Гладстон съобщава на неговите членове за намерението да се откаже от поста водач на партията.

Тъй като няма кой да го замени в момента, Гладстон не напуска официално лидерския пост през сесията от 1874 г. (това той прави през януари следващата година), но си запазва „пълната свобода“ да свали от себе си „задълженията на водачеството“ и правото да не следи редовно заседанията на Камарата, като се придържа в нея към собствена линия като обикновен депутат.

Така завършва животът на първото Гладстоново правителство, по време на което е извършена реформаторска дейност без аналог през миналия век, а Гладстон показва основната промяна във възгледите, с които някога е влязъл в политиката.

Оставката на Гладстон от водаческия пост в парламентарната Либерална партия през януари 1875 г. не е изненада за неговите колеги и близки. Една от причините се крие в неговото разбиране за политиката и своето място в нея – тя има смисъл само докато той има мисия, докато преследва чрез нея морални цели. След като е направил толкова през предшестващите пет години, Гладстон не вижда нови морални каузи, които да защитава, нито пък възможност за

²³ **Ball, A.** *British Political Parties: The Emergence of a Modern Party System*. Basingstoke. 1981, p. 18.

²⁴ **Hanham, H. J.** *Elections and Party Management in the Time of Gladstone and Disraeli*. London. 1959, p. 106; **Pelling, Henry.** *The Social Geography of British Elections, 1885–1919*. London. 1967, p. 15; **Russell, A. K.** *The Liberal Landslide: The General Election of 1906*. Newton Abbot. 1973, p. 166.

²⁵ **Morley, J.** *Op. cit.*, vol. II, 491.

продължаване на своята функция като свързващо звено между партията в парламента и масите. В това отношение между двете страни съществуват сериозни разминавания и недоразумения, защото нито „великият старец“ (Grand Old Man, такова е неговото наложило се популярно прозвище) е такъв демократ, за какъвто го вземат, нито масите се вълнуват изключително от моралната страна на въпросите на деня, с което да превъзхождат егоистични „горни десет хиляди“, както той смята.

Освен „липсата на големи позитивни цели“, както пише в дневника си на 12 февруари, Гладстон решава, че е време да сложи край на своята политическа кариера, след като е задминал възрастта, на която Пийл е подал оставка, и заслужава „един интервал между парламента и гроба“, през който да се отдаде на своите любими занимания с теологията и литературата.²⁶ На 6 април 1875 г. той споделя с жена си прозрението, че „благоденствието на човечеството не зависи от положението в света на политиката, истинската битка се води в света на мисълта, където упорита и широка смъртоносна атака е подета срещу най-скъпото достояние на човечеството – вярата в Бога и евангелието на Христа“.²⁷

Първият Ватикански събор през 1870 г. и прокламираната от него доктрина за непогрешимостта на папата е най-голямото предизвикателство срещу рационализма на XIX в. За Гладстон, като почитател на католическата традиция, доктрината е прекалена реакция с обратни на очакваните резултати. Тя според него дава оръжие в ръцете на материалистите и противниците на религията. Той симпатизира на либералните католици, такива като баварския теолог Игнац фон Дьолинггер и неговия ученик – английския историк лорд Джон Актън, които ѝ се противопоставят.²⁸ Гладстон решава сега, когато е свободен от официални постове, да изрази своето отношение.

За няколко дена написва памфлета „Ватиканските декрети в тяхното отношение към гражданските задължения. Едно политическо възражение“ – атака срещу ултрамонтанизма. В политическия памфлет, в който инцидентно се засягат философските въпроси за духовната власт и свободата, Гладстон

²⁶ Morley, J. Op. cit., vol II, p. 493.

²⁷ Bassett, A. Tilney (Ed.) *Gladstone to His Wife*. London. 1936, p. 78; Magnus, Ph. Op. cit., p. 229.

²⁸ Morley, J. Op. cit., Vol. III, p. 422; Feuchtwanger, E. *Gladstone*. 2nd ed., 179–180.

посочва несъвместимостта между подчинението на доктрината за непогрешимостта на папата и гражданските задължения на католиците.²⁹ Памфлетът, превърнал се в бестселър (150 хиляди екземпляра са продадени само за седмици, а хонорарът възлиза на 2000 фунта стерлинги), предизвиква множество отговори и тълкувания.

Гладстон се противопоставя на универсалистките и абсолютистки амбиции на папството и поради това, че по негово убеждение църквата – възплъщение на вселенска институция – е национална по своя характер.³⁰ Това не пречи Гладстон да проявява интерес към единството на християнството и екуменизма – Англиканската църква, бидейки поставена в центъра на конфликтни форми на християнството, би могла да допринесе за възстановяването на „видимото единство“ на църквата на международно ниво. Макар да отклонява поканата за участие, той е близък до духа на Бонските обединителни конференции от 1874 и 1875 г., които включват представители на „старите католици“ (като Игнац фон Дьолингер, от когото Гладстон се възхищава като една от истински героичните личности на епохата), на направлението на „високата църква“ в англиканството (Хенри Пери Лидън, Малкълм Макол, Кристофър Уърдсуърт, Е. Толбът) и източното православие (главно гръцкото). Избухването на новата криза на Източния въпрос от 1875–1878 г. обаче предотвратява по-нататъшното развитие на екуменизма – източноправославното духовенство не би искало да ги поддържа, докато британското правителство наблюдава безучастно репресиите на османското правителство. По това време Гладстон осъществява своето решение за официална оставка от поста водач на партията в парламента – тя е обявена на 13 януари 1875 г. Той изпраща на Гренвил списък с девет възможни въпроса, които партията може да подеме в бъдеще – между тях са разширяването на изборителното право, отделянето на църквата от държавата, консолидирането на империята, светското образование. Но той не вижда между тях такъв, който би му позволил да продължи водачеството на единна, въодушевена от общи

²⁹ Gladstone, W. E. *The Vatican Decrees in Their bearing on Civil Allegiance. A Political Expostulation*. London. 1874; Matthew, H. C. G. *Gladstone, Vaticanism and the Question of the East*. – In: Baker, Derek (Ed.) *Studies in Church History*. Vol. 15. Oxford. 1978, pp. 435, 441; McClelland, V. Allan. *Gladstone and Manning: A Question of Authority*. – In: Jagger, Peter J. (Ed.) *Gladstone, Politics and Religion*. London and Basingstoke. 1985, pp. 161–164.

³⁰ Morley, J. *Op. cit.*, Vol. II, p. 9; Matthew, H. C. G. *Op. cit.*, p. 440.

идеи партия. То трябва да бъде поето от неговите приемници – лорд Хартингтън (Spencer Compton Cavendish, Marquess of Hartington, по-сетне 8-и херцог на Девоншир, водач Либералната партия през 1875–1880 г.) в Камарата на общините, и от лорд Гренвил – в Камарата на лордовете, и двамата представители на исторически вигски фамилии. Но нито Хартингтън, интелигентен „арбитър на вкуса“ на лондонското висше общество, чиито най-силни увлечения са картите, конните надбягвания и трайната му връзка с Луиза, съпругата на херцог Манчестър, нито Гренвил, по характер „приятел на всекиго“, са политици от калибъра на Гладстон, нещо, което признава и неговият съперник от четвърт век Дизраели, вече разположил се уверено в министърпредседателското кресло.³¹ Изборът на Хартингтън като Гладстонов приемник в Камарата на общините се възприема като начало на негативна фаза на възстановяване на Палмерстоновата политика в Либералната партия.³²

През следващите месеци Гладстон има възможност да се отдаде на уединение в имението си Хадън (Северен Уелс), където редува сеченето на големи дървета – неговата любима форма на физическа активност – с проповеди на семейството и занимания с класическите автори. Но като стар боен кон той се втурва при първия зов на тръбата – както пише Дизраели на кралицата на 17 март, – неговият противник буквално се хвърля в дебата предния ден: „Новите депутати изтръпнаха и се разтрепериха като пилци, когато ястреб закръжи в небето над тях.“³³

На събитията в далечните Балкани, или Европейска Турция, както казват съвременниците, е съдено да изтласкат Гладстон отново на авансцената на голямата политика след неговото официално полуоттегляне, да допринесат, както пише по-сетне „Таймс“, за неговото политическо „възкресение“. „Пукването на невесинската пушка“ в Херцеговина на 5 юли 1875 г. не подсказва, че ще се сложи начало на нещо повече от поредното селско въстание в ендемично нестабилните европейски владения на султана. След битката при Мостар обсегът на въстанието се разширява и вълната му залива голяма част от Херцеговина и Босна, турските гарнизони в крепостите и

³¹ Bradford MSS, August 8, 1875; Bradford, Sarah. *Disraeli*. New York, 1983, p. 321.

³² *Daily News*, 29 Jan. 1875, p. 4.

³³ Magnus Ph. *Op. cit.*, p. 236; Blake, Robert. *Disraeli*. London, 1966, p. 655.

големите градове са блокирани. Събитията там подчертават цялостната криза на империята – в края на 1875 г. султанското правителство е принудено да обяви спиране на плащанията на лихви по достигалия огромната сума от 5,3 милиарда франка външен дълг, което е равнозначно на частичен банкрут на държавните финанси.³⁴

Въстанието в Херцеговина предизвиква дипломатическа намеса от страна на Великите сили – през август по инициатива на Русия се подготвя колективна постъпка пред султана в духа на руския проект за реформи от 1867 г. за административна автономия на балканските християни. Но английската дипломация не се присъединява под претекст за запазване на авторитета на султана и съюзничките от Съюза на тримата императори, с подкрепата на Франция и Италия, предлагат техните консули на място да се заемат с помирителна мисия. Но въстаниците не са склонни да приемат обещанията на Високата порта, които не са съпроводени с гаранции за осъществяване на реформите. Събитията в Херцеговина и Босна, както и обявяването на война на султана от Сърбия и Черна гора фокусират вниманието на английското обществено мнение. Във Великобритания се създават ред организации и благотворителни фондове, които изразяват съчувствие към жертвите на репресиите и войната, и събират средства за оказване на помощ. Бившият турски консул в Бристъл и служител на Отоманската банка Люис Фарли , разочарован се от политиката на страната, която е представял, създава през декември 1875 г. Лига за помощ на християните в Турция с почетен председател лорд Джон Ръсъл.³⁵ Към нея в края на юли 1875 г. се създава Болничен фонд за Сърбия. Две известни пътешественички и филантропки Аделина Ърби и Присцила Джонстън започват кампания за оказване на медицинска помощ на сръбската страна. По тяхна инициатива се основава Фонд за болните и ранените в Източната война, чийто комитет включва освен тях двете и други филантропи като лейди Емили Стренгфорд, лейди Лечмиър, лорд Шафтсбъри. Националното дружество за помощ (по-късно Дружество на Червения кръст), създадено по време на Френско-пруската война,

³⁴ **Blaisdell, Donald.** *European Financial Control in the Ottoman Empire.* New York, 1929; **Issawi, Charles.** *An Economic History of the Middle East and North Africa.* New York, 1982; **Clay, C.** *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881.* IB Taurus, 2001.

³⁵ **Shannon, Richard T.** *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876.* London. 1963, p. 37.

предназначава 10 хил. ф. ст. за медицинска помощ на жертвите на войната.³⁶ Известният историк и либерален политик Едуард Фрийман, след пътуване из Далмация заедно с археолога Артър Еванс, също се посвещава на филантропична дейност в полза на сърбите и до есента на 1876 г. успява да събере около 5 000 фунта стерлинги. Гладстон дава израз на възхищението си от въстаналите балкански християни в статията си за Черна гора, поместена в сп. „Найнтийт сенчъри“ през май 1877 г.³⁷ Той повлиява на своя отдавнашен приятел, поета-лауреат Алфред Тенисън – „лицето“ на викторианската поезия, – да откликне на Източната криза със сонета „Черна гора“, публикуван в същия брой.

Министър-председателят Бенджамин Дизраели прави своя практически дебют в областта на външната политика през лятото на 1875 г. Той е решен да следва активна, интервенционистка политика в духа на Палмерстън и да възстанови тежестта на Великобритания в европейските работи. Той се сблъсква с проблема за фактическа изолация на континента, където доминира Съюзът на тримата императори – на Русия, Германия и Австро-Унгария. Освен това той има за министър на външните работи лорд Едуард Стенли, 15-ия ърл Дарби, сина на неговия бивш партиен шеф, който според определението на известния историк А. Дж. П. Тейлър е „най-изолационистки настроения ръководител на Форийн Офис, когото Великобритания познава“.³⁸ Дарби на практика скъсва с традицията на интервенционизъм на Палмерстън – не е склонен “да дава съвети на чуждите правителства”, метод с който той се е ползвал и злоупотребявал. През 1875 г. никоя от Великите сили не се чувства заинтересована от ново усложнение на кошмарния за европейската дипломация Източен въпрос. Австро-Унгария се опасява, че след окончателното рухване на османската власт в Европа тя ще бъде наследена от голяма славянска държава, която би блокирала нейната експанзия на югоизток и би имала неблагоприятно отражение в собствените ѝ славянски провинции. Русия се стреми да избегне възможна нова Кримска коалиция и проявява сговорчивост. Бисмарковото правителство в Германия не проявява особен интерес към

³⁶ **Dorothy Anderson.** *The Balkan Volunteers.* London. 1968, pp. 10–13.

³⁷ **Gladstone, W. E.** *Montenegro. A Sketch.* – *The Nineteenth Century.* May, 1877.

³⁸ **Bradford, S.** *Disraeli,* p. 322.

европейския Югоизток и се стреми да поддържа добри отношения с двете партньорки от Съюза на тримата императори. През декември 1875 г. австро-унгарският външен министър граф Гюла Андраши формулира исканията на Силите в нота, която настоява Високата порта да изпълни обещанията си за реформи и да направи някои отстъпки на въстаналите християнски провинции в съответствие с препоръките, направени от консулите, участващи в преговорите за усмиряване на бунта.³⁹ Другите Велики сили се присъединяват към нотата на Андраши, но британският министър-председател не приема по принцип правото им колективно да се намесват в Османската империя, нито смята, че то произтича от Парижкия договор от 1856 г. Султанското правителство, получило доказателства за британската подкрепа, не прави нищо за изпълнение на исканията и това налага те да бъдат изразени по-категорично в Берлинския меморандум от май 1876 г. Този път Дизраели направо го отхвърля и даже смята за необходимо да изпрати британска ескадра, а по-сетне и флота в залива Безика близо до Дарданелите, което се тълкува в Цариград като доказателство на готовността да се води нова Кримска война. Това е част от „настъпателната политика“, формулирана от Дизраели в речта в Кристалния дворец от 1872 г. Тя намира преди това израз в купуването на контролния пакет от акции на компанията на Суецкия канал, намиращ се в ръцете на египетския владетел – хедива Исмаил (İsmail Paşa, 1830 – 1895, хедив, титла дадена му от султана, на Египет и Судан от 1863 до 1879 г.) – през ноември 1875 г. Навремето Палмерстън недооценява стратегическото и финансово значение на канала и се отказва от придобиването на акции на *Compagnie universelle du canal maritime de Suez*, които остават в ръцете на нейния основател Фердинанд дьо Лесепс, на френски държатели и хедива – васал на турския султан. След откриването на канала през 1868 г. неговото значение за британските комуникации с Индия и Австралия се увеличава, а Лесепс непрекъснато увеличава таксите за преминаващите британски съдове. Дизраели се заема да поправи положението и като използва финансовите затруднения на хедива, успява с помощта на главата на британския клон на банкерската къща Ротшилд, барон Лайънъл Ротшилд (Baron Lionel Nathan de Rothschild, 1808 –

³⁹ **Harris, David.** *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1876–1878: The First Year.* Stanford. 1936.

1879, който става първия еврейин – член на Камарата на общините през 1858 г.), да купи неговите акции за 4 милиона фунта стерлинги.⁴⁰ Либералната опозиция в лицето на Гладстон, Гренвил и Лоу обаче се обявява при откриването на парламентарната сесия през 1876 г., когато трябва да се гласува сумата за придобитите акции, против поради неконституционния характер на действията на Дизраели. Освен това те изразяват опасения, че това ще се превърне в първата стъпка на британска експанзия в региона, както и действително става при дейното участие, макар и принудително, на критиците.

Българската криза от 1876 г. може да бъде поставена в контекста на глобалната политика на Великобритания през последната четвърт на XIX в. Серията от кризи, която засяга обширния район от Югоизточна Европа, Източното Средиземноморие, Северна Африка, е предизвикана от постепенното проникване на западноевропейските идеи, култура, финанси и неспособността на местните владетели да се приспособят, още по-малко да овладеят процесите на промяна. На Балканите западните идеи за национално самоопределение се възприемат от различните етнически групи, но опитите на отделните народи да осъществят тези концепции чрез създаването на национални държави с ясно очертани граници водят, от една страна, до конфликти между съседните народи, а от друга – до конфликт с многонационалната Османска империя, чието разпадане би имало множество и трудно предвидими последици. Викторианците имат противоречиво и нееднозначно отношение към тези проблеми – те поначало нямат резерви по отношение на процесите на модернизация, доколкото те се разглеждат като разпространение на западните (британските) идеи, институции, религиозни вярвания, култура и икономически връзки, благоприятни и за цивилизационния център, и за възприемащите ги народи. Проблемът идва от съотношението между породените освободителни тенденции и запазването на статуквото, на политическия ред и сигурността на съответните интереси – стратегически, икономически и имперски. Опасенията за тях водят до поява и противопоставяне на две направления в областта на външната политика. Първото е на „песимистите”, или „реалистите”, които се обявяват за активна

⁴⁰ **Lord Rotschild.** *'You Have It, Madame'*. London. 1980; **Bradford, S.** *Disraeli*, pp. 328-329.

политика и намеса в случаите на кризи в съответните райони, които включват консерваторите и вигските членове на Либералната партия. „Оптимистите”, или „идеалистите” – центристското крило на либералите около Гладстон, неконформистите и фрийтрейдерите са съответно против погазването на човешките права, военолюбивата политика и колониалните анексии.⁴¹ Противопоставянето на двете тенденции се проявява в широкото обществено-политическо движение от втората половина на 1876 г., получило известност като „агитация по българските жестокости” или „българската агитация”. Това е изключително рядък случай, когато „...общественото мнение е било толкова силно възбудено и толкова дълбоко разделено по въпрос на външната политика”, по мнението на авторитетния британски историк Робърт Уилям Ситън-Уотсън (1935 г.), който проявява склонност да го разглежда до известна степен в „прогладстоновски план”.⁴² И половин век по-късно американският историк Робърт Милман, който се придържа към различна гледна точка и смята причината за възникването на движението – кланетата и репресиите в България – за ни повече, ни по-малко един „християнски мит”, също така го оценява като „най-значимия случай в британската история на намеса на общественото мнение в осъществяването на външната политика”.⁴³

Още в донесение до посланика в Цариград от 7 май британският консул в Одрин Хъгън Дюпюи съобщава за безогледните кланета на българи от башибозуци, но сър Хенри Елиът игнорира достигналите до него сведения – нито съобщава за тях във Форийн Офис, нито предприема никакви постъпки пред османското правителство. На 8 юни Елиът пише на своя шеф във Форийн Офис, че не е наклонен да приема сведенията за извършените жестокости, които били „преувеличени до степен, която ги лишава и от най-малка достоверност”, и дори десет дни по-късно смята ужасяващите подробности, пробиващи си път в пресата, за „въображаеми или поне силно преувеличени”.⁴⁴

⁴¹ **Kennedy, Paul.** *The Reality Behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy, 1865–1980.* London. 1985, pp. 182-83.

⁴² **Seton-Watson, R. W.** *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics.* London. 1935, p. 272.

⁴³ **Millman, Richard.** *British Foreign Policy and the Coming of the Franco-Prussian War.* Oxford. 1965, p. 20, 162, 515.

⁴⁴ **Temperley, Harold V.** *Bulgarian and Other Atrocities in the Light of Historical Criticism.* – Proceedings of the British Academy. Vol. XVII (1931), p. 14; D. Harris. *Britain and the Bulgarian Horrors.* Chicago. 1939, p. 31.

Един от първите българи, които съобщават за извършените зверства, е Станислав Доспевски – сведенията, събрани за Татарпазарджишкия район, достигат до руския вицеконсул в Пловдив Найдено Геров, после и руските вестници „Голос“, „Московские ведомости“, „Санкт Петербургские ведомости“, „Новое время“. Свещеникът Георги Хаджитилев също събира сведения за потушаването на въстанието, които са пренесени от архимандрит Методи Кусевич и са предадени на ръководителите на американския Робърт колеж в Цариград. Неговият директор д-р Джордж Уошбърн и д-р Албърт Лонг се обръщат към английското посолство, но неговите служители в най-добрия случай остават индиферентни. Посланикът сър Хенри Елиът е проводник на традиционната политика на запазване интегритета на Османската империя на всяка цена. Той поощрява османското правителство да не пести усилия за незабавното потушаване на въстанието. Посланикът заявява на своя шеф в Лондон, че макар използването на башибозуци и черкези за целта да води до очакваните жестокости, сведенията за масови кланета са само руска пропаганда.⁴⁵ „Интересите на Англия налагат да бъдат предотвратени онези промени в Турция, които биха били вредни за нас, независимо дали десет или двадесет хиляди души ще загинат при потушаването на въстанието в България”, пише той на своите шефове в Лондон.⁴⁶

Тогава американците предават събраните сведения на Едуин Пиърс, адвокат в английския Върховен съд в Цариград и кореспондент на пролибералния лондонски вестник „Дейли нюз“, който помества първата негова дописка на 16 юни и нова на 23 юни („Мюсюлманските зверства в България“). „Да се остави Турция да се справя с въстаналите области по свой начин, без външна намеса, означава да ѝ се позволи да усмири българите, като ги унищожи” – заключава Пиърс. На 8 юли цариградският кореспондент на „Таймс” Антонио Галенга съобщава за 25 хиляди изклани българи, 100

⁴⁵ **Blue Books.** *Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, and the Insurrection in Bosnia and Herzegovina (Turkey No. 3)*, Nos. 254,443, Eliot to Derby, May 7, June 8, 1876.

⁴⁶ **Панайотов, Ив.** *Отзвук на Априлското въстание в Англия (Историко-библиографско проучване)*. – Известия на Народната библиотека „Васил Коларов”. Т. 1 (7). София. 1961, с. 172; **Уошбърн, Джордж.** *Петдесет години в Цариград*. Прев. от англ. София. 1980, с. 64-65.

разрушени селища, хиляда деца продадени като роби и 10 хиляди арестувани, които биват подложени на инквизиции.⁴⁷

Още на 26 юни в Камарата на общините въпросът за събитията в България е повдигнат от видния либерален политик Уилям Форстър. Дизраели, като се опира на донесенията на Елиът, обяснява развитието им с нахлуване на неизвестни „емисари“, подложили селата на грабежи и палежи, на което черкезите, „мирни и примерни заселници“, трябвало да отговорят, за да се защитят. И двете страни проявявали според министър-председателя голямо ожесточение.⁴⁸

Но истински потрес в Англия предизвикват дописките на специалния кореспондент, пратен от „Дейли Нюз“ в България – американец от ирландски произход Дженюериъс Макгахан. Той придружава американския генерален консул в Цариград Юджийн Скайлър, който предприема анкета в засегнатите от въстанието селища в Южна България. Сблъскал се на място с последиците от разрушаването на десетки селища и варварското избиване на 15 хиляди души, най-вече жени и деца, американският журналист признава, че не може да остане безпристрастен наблюдател.⁴⁹ Още първите две (от общо 10) телеграми на Макгахан, публикувани на 2 и 7 август, потрисат не само Британия, но и цяла Европа. Издадени след това в отделна книга, придружени и потвърдени от предварителния доклад на Скайлър, те правят името Батак – „долината на смъртта“ – известно по цял свят и предизвикват истински морален шок във викторианското общество.⁵⁰ След публикуването на предварителния доклад на 10 август (той е отпечатан и в подробен вариант на 23 ноември) кралицата отбелязва в дневника си на 23 август каква „ужасна възбуда и възмущение“ са предизвикали у нея сведенията за зверствата и за известно време остава изумена от очевидната симпатия на Дизраели към султанското правителство. Външният министър лорд Дарби също остава потресен от известията за

⁴⁷ **The Times**, July 8, 1876, p. 12.

⁴⁸ [Hansard]. *House of Commons Debates*. 3rd Ser. Vol. CCXXX, cols. 424-426.

⁴⁹ **Walker, Dale L.** *Januarius MacGahan: The Life and Campaigns of an American War Correspondent*. Athens, Ohio. 1988, pp. 170-181.

⁵⁰ *The Turkish Atrocities in Bulgaria. Letters of the Special Correspondent of the „Daily News“, J. A. MacGahan, Esq., With an Introduction and Mr. Schuyler's Preliminary Report*. London. 1876 (преведен от **Стефан Стамболов**. *Турските зверства в България* София, 1880; **Димитров, Теодор**. *Януари Макгахан, 1844-1878 г. Биография, документи и материали*. София, 1977, с. 47-48; **Walker, Dale L.** *Op. cit.*, pp. 166-182.

жестокостите.⁵¹ На 24 август „Дейли нюз“ съобщава, че редакцията му е залята от писма на хора от различни стъпала на обществената стълба пристигащи от цялата страна.

Характерно за интелектуалния и морален климат сред викторианците, горди със своето индустриално първенство, политическа стабилност и относително благосъстояние на народа, е сериозното и искрено убеждение в тяхната прогресивност и морална праволинейност. Един от познавачите на Източния въпрос, д-р Хъмфри Сендуит, навремето подкрепял кримската политика, но разочаровал се от османското правителство през време на директния си сблъсък с него, се пита, когато научава за зверствата над българите, „дали наистина живее през XIX век“. Либералният пер Джордж Дъглас, 8-и херцог Аргайл, възкликва в Камарата, че е потресен от „ужасите на африканска война в сърцето на християнския свят“ и жестокостите, достойни за Чингис хан, в епохата на кралица Виктория.⁵²

Макгахан, създал си име с кореспонденциите по време на Френско-пруската война, покоряването на Туркестан от руските войски, гражданската война в Испания през 1873 г. и арктическа експедиция, е представител на новата, динамична журналистика, която упражнява огромно влияние върху общественото мнение. Наред с разобличаване на извършените зверства и разрушения той запознава читателите с жителите на опустошената страна – оказва се, че почти няма селище на смятаните за подобни на нецивилизованите като американски индианци българи без училище, че то е бесплатно и достъпно за деца на бедни и богати, че процентът на грамотните в България е не по-малък от този в Англия или Франция, че българите са трудолюбиви, усърдни, честни, образовани и мирни хора.⁵³ На 11 август вторият секретар от английското посолство в Цариград Уолтър Беринг, пратен да разследва последиците от потушаването на въстанието в Южна България, подготвя предварителен доклад, с който потвърждава извършените зверства (публикуван на 19 септември).

⁵¹ **Buckle, G. E. (Ed.)** *The Letters of Queen Victoria*. 2nd and 3rd Series. Vol. II (1872-78), p. 476.

⁵² **Daily News**, Sept. 13, 1876; [**Hansard**] Vol. CCCXII. 1877, col. 649.

⁵³ **Димитров, Теодор**. *Януари Макгахан*, с. 99.

Реакцията в страната не закъснява и на 7 юли „Дейли Нюз” съобщава за два митинга на селскостопански работници в Съдбъри и Бъри Сент Едмъндс, които приемат резолюции против турските жестокости и възможната подкрепа на Високата порта от страна на Великобритания. Оратор на втория митинг е Джоузеф Арч, методистки проповедник, създател на Националния съюз на селскостопанските работници, по-сетне една от основните фигури в протестната кампания. Два дена след това Лигата за общо избиращо право за мъжете свиква митинг във връзка с възможна война и отношението на работничеството към нея.⁵⁴

На 14 юли работническа делегация, водена от радикалния либерал Джон Брайт и председателя на Дружеството за мир Хенри Ричард, посещава министъра на външните работи лорд Дарби, за да протестира против британската политика на подкрепа на султанското правителство в толерирането на извършителите на зверствата над българското население и да настоява за отстраняването на посланика в Цариград сър Хенри Елиът. Два месеца по-късно, на 11 септември, нова делегация, този път водена от работнически водачи – Джордж Хауъл, Томас Бърт, Джордж Потър, редактор на в. „Бийхайв”, – отново е при министъра на външните работи и му представя декларация, звучаща решително: „Никакво съучастничество в извършените престъпления, никакво официално бездействие, когато трябва да бъдат възпрени насилията срещу свободата и хуманността.”⁵⁵ Група либерални политици, между които радикалният депутат от Шефилд Ентъни Джон Мъндела, бившият депутат Оберон Хърбърт, брат на министъра на колониите в Дизраелевото правителство лорд Карнарвън, Ивлин Ашли, син на лорд Шафтсбъри, организират на 27 юли събрание и канят Гладстон да произнесе на него реч. Но той отклонява предложението, тъй като очаква изясняване на действителното положение на нещата в България. Провинциалната преса, особено пролибералната – манчестерският „Гардиан”, шефилдският „Индепендънт” с редактор Робърт Лийдър, „Дарлингтън Екоу”, редактиран от

⁵⁴ **The Times**, July 10, 1876; **Genov, R.** *The English Working Men and the Eastern Crisis of 1876-78.* – Bulgarian Historical Review, Vol. XX, 1992, Nos. 1 –2, pp. 44-58.

⁵⁵ **The Times**, September 12, 1876; **R. Shannon.** *Op. cit.*, p. 45.

Уилям Т. Стед, подегат призива на „Дейли нюз“ за обществена реакция по „каналите извън парламентарните“.⁵⁶

Известията за жестокостите в България водят до повдигане на въпроса в Камарата на общините. Министър-председателят Дизраели, осланяйки се на посланика в Цариград сър Хенри Елиът и като се позовава на донесението на консула Делзиъл за разговорите, които е чул в Русе, се опитва да омаловажи сведенията за това, което се е случило, и ги нарича по време на дебата на 10 юли „празни приказки от кафенетата“. С тон на познавач (все пак на млади години той е посещавал Ориента) Дизраели заявява, че му е известна свирепостта на източните народи, но не вярва да са прилагани нашироко мъчения, тъй като те обикновено „приключват отношенията с жертвите си по много по-експедитивен начин“.⁵⁷

В същия дебат Гладстон произнася реч, с която заклеймява правителствената политика по Източната криза, отказа му да се присъедини към Берлинския меморандум, но почти не засяга българския въпрос, който си остава за него в рамките на обичайните политически дискусии. Той оспорва необходимостта от подкрепа за интегритета на Османската империя. Макар да вижда в християните динамичния елемент във владенията на „болния човек“, Гладстон смята, че създаването на голяма славянска държава би било рисковано. Но той за разлика от Дизраели не изхожда от едно тясно разбиране на стратегическите и имперски интереси на Великобритания, а от загрижеността за европейския мир и морални подбуди. Макар да съжалява донейде за участието си в правителството, водило Кримската война, той смята, че Парижкият договор от 1856 г. като възплъщение на „съвестта на Европа, изразена в колективни гаранции и съвместни действия на европейските сили“, замества правото, което Русия по-рано притежава за намеса в полза на християните. Това единство на Великите сили трябва да продължи, казва Гладстон, защото единствената алтернатива на европейския концерт са „конвулсиите на Европа“.⁵⁸ С това той се противопоставя на политическия опортюнизъм на Дизраели, за когото и въстаналите християни, и османските

⁵⁶ Shannon, R. *Op. cit.*, p. 43, 45.

⁵⁷ [Hansard] July 8, 1876, p. 12.

⁵⁸ [Hansard] Vol. CCXXXI, cols. 174–203.

им господари са само пионки в голямата игра на империите за преобладаващо влияние на Балканите и Средиземноморието. Гладстон не може да приеме такъв подход, който изключва мотиви като нравственост, справедливост, хуманност, и така се подновява политическият дуел между двамата викториански титани. Съвременният автор Джордж К. Томсън, сам участник в българската агитация, смята, че тя кара не само Либералната партия, но и официалните ѝ водачи да се откажат от старата политика на подкрепа на Турция.⁵⁹ Гладстон не взема участие в дебата в Камарата на общините по Източната криза, подет по инициатива на либералния политик Ивлин Ешли, син на филантропа лорд Шафтсбъри. Но той е скандализиран от последната реч на Дизраели там, преди да премине в горната камара като Ърл Биконсфилд. За Гладстон е неприемлива позицията, която оправдава всичко с необходимостта да се пазят преди всичко британските имперски интереси. По-сетне той пише, че е бил малко муден да види „истинските стремежи на министър-председателя, силните му симпатии към турците и господството му над кабинета”.⁶⁰

През втората половина на август върху Гладстон е оказван натиск да вземе по-определена позиция. Към него се обръща младият Уилям Стед, който не само пише в редактирания от него вестник „Нордърн Екоу” в гр. Дърам, но е и един от организаторите на протестните митинги в Северна Англия, англиканските свещеници Хенри Лидън и Малкълм Маккол, които предприемат пътуване из Балканите, руската публицистка Олга Киреева-Новикова. Престарелият лорд Джон Ръсъл настоява за извънредно свикване на парламента, който да се изкаже за „решителна политика срещу турската тирания в Европа”, и настоява Гладстон да се намеси в разгръщащата се агитация, но той все още смята, че обвиненията срещу турското правителство не са още доказани.⁶¹

Привличането на неговото внимание и пълното му „обръщение” Ричард Шенън приписва на влиянието на Стед и на трима стари Гладстонови приятели

⁵⁹ **Thompson, George Carlake.** *Public Opinion and Lord Beaconsfield, 1875-80.* Vol. I. London. 1886, p. 265.

⁶⁰ **Brooke, J., and Sorensen, M. (Eds.)** *Prime Ministerial Papers*, vol. II, p. 217; **Feuchtwanger, E.** *Op. cit.*, 182.

⁶¹ **The Times**, August 24, 1876.

– епископа на Манчестър Джеймс Фрейзър, на каноника на лондонската катедрала Сент Поулс Лидън и на историка Едуард Фрийман.⁶² Но все още нищо не показва намерение на Гладстон да се впусне в главоломен кръстоносен поход в защита на самоопределянето на балканските християни, който ще измени не само неговия живот, но става истински „исторически удар”.

След като „българските ужаси” фокусират вниманието на британската общественост, филантропичната дейност започва да се пренасочва от Босна и Сърбия, съдбата на българските жертви става близка на сърцето на участниците в протестната кампания, а и не само на тях. На 15 август лейди Емили Стренгфорд обявява създаването на своя Фонд в помощ на българските селяни, посветен на паметта на покойния ѝ съпруг, осмия и последен виконт Стренгфорд. Той за разлика от мнозинството свои съвременници не е бил елинофил, а е възлагал надеждите си за „възраждане на Балканския полуостров” на българите – непоковарени, упорити и трудолюбиви.⁶³ Лейди Стренгфорд учредява своя фонд и по инициатива на либералния политик Уилям Форстър, който смята, че е най-подходящо лице не само поради интереса към реформиране на медицинското дело, но и защото познава района като пътешественичка и жена на смятания за водещ експерт по Източния въпрос.

През лятото и есента на 1876 г. Англия, Шотландия и Уелс са залети от вълна от протестни митинги и събрания – в Лондон, Манчестър, Бирмингам, Бристъл, Улидж, Нотингам, Глазгоу, Плимът, Рочдейл, Бедфорд, Ексетър, Брайтън, Биркенхед, Кембридж, Халифакс, Съндърленд. Те са спонтанни прояви, в които либералният елемент е значителен, но не може да се каже, че официалните водачи на Либералната партия са оркестрирали многогласата кампания или са виждали особен потенциал в нея. Протестната вълна достига през късната есен и до Ирландия, но там няма особени прояви освен инцидентни митинги и събрания. Католическа Ирландия си остава резервирана донейде под влияние на хладното отношение на римокатолическия клир, който

⁶² Shannon, R. Gladstone and the Bulgarian Agitation, p. 49.

⁶³ Anderson, D. *The Balkan Volunteers*, pp. 13–14; Генов, Румен. *Източният въпрос, Априлското въстание и английската филантропия: Семейството Стратгфорд и българите*. София, 2007.

отъждествява впоследствие българската агитация с Гладстон, само преди няколко години предприел яростни атаки срещу „ватиканизма“.⁶⁴

В телеграма до Елиът от 29 август Дарби пише, че „симпатиите към турците са унищожени... Даже ако руснаците обявят война, правителството на Нейно Величество не ще бъде в състояние да се намеси“. Дори Дизраели, който е раздразнен от обрата на нещата, пише на Дарби на 4 септември, че трябва да се намери „нова отправна точка“ в източната политика, и както изглежда, очаква ликвидирването на „Европейска Турция“. На следния ден Дарби изразява опасения, че „може би правителството ще бъде принудено да наруши клаузите на Парижкия договор за помощ на Турция поради реакцията на общественото мнение“. През септември известният либерален политик и автор Джон Морли, бъдещ биограф на Гладстон, в статия, поместена във влиятелното списание „Фортнайтли ривю“, заявява, че част от вината за зверствата в България пада върху Англия и нейното правителство трябва да се нагърби със задачата да помогне за освобождаване на християните.⁶⁵

Интересът на Гладстон към новата криза на Източния въпрос всъщност се пробужда през есента на 1875 г., когато турското правителство отказва да плаща лихвите по външните си заеми в пълния им размер. „Този турски отказ – пише Гладстон до номиналния водач на Либералната партия лорд Гренвил, – да изплаща дълговете си по държавните заеми, взема според мен застрашителните размери на най-голямо политическо престъпление.“⁶⁶

Българските ужаси фокусират вниманието на британската общественост и предизвикват изключително остри спорове. На Гладстон е съдено да даде израз на колективните чувства, породени от образите, възбудили политическото съзнание, и да стане главен герой на моралната драма на викторианците. Работничеството играе важна роля в развитието на българската агитация и в някаква степен неговата активност подтиква Гладстон да заеме определена позиция. Наистина той не приема поканата да говори пред

⁶⁴ **Saab, Ann Pottinger.** *The Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria and the Working Classes, 1856–1878.* Cambridge, Mass. 1991, pp. 94-95, 101–102; **Мусорлиева, Аврора.** *Българският въпрос в Ирландия, 1876–1878.* – Векове, 1990, кн. 1.

⁶⁵ **Morley, John.** *Home and Foreign Affairs.* – *Fortnightly Review.* Vol. XX. September 1876, p. 399.

⁶⁶ [National Archives] **Private Granville MSS. G.I.D./29.** *Gladstone to Granville, November 3, 1875.*

работнически митинг в Хайд парк на 22 август, но изпраща 5 ф. ст. за фонда в помощ на българите и писмо, което е прочетено на митинга. В него той заявява, че министър-председателят е третирал толкова безотговорно и незадоволително въпроса за ужасите в България, щото наложително е народът да потърси средства, за да изрази своето становище.⁶⁷ Интензивността на работническите прояви през август-септември 1876 г. кара Гладстон да се посвети на участие в протестната кампания въпреки хладното отношение на официалното вигско ръководство на Либералната партия. Като си припомня по-сетне за българския въпрос през есента на 1876 г., когато парламентът е разпуснат във ваканция, той пише, че първоначално е бил излишно резервиран отчасти поради угризения, свързани с отговорността за Кримската война, отчасти понеже е очаквал правителството да осъзнае моралната отговорност по отношение на потиснатите народи в Османската империя. Макар да е решил да отложи действията си до откриването, работническите митинги го убеждават, че въпросът за отношението на страната към кризата в Югоизточна Европа не е заглъхнал. „... Аз знаех, че той ще бъде подновен, и мислех, че той ще бъде повдигнат през следващата сесия, но се бях отказал временно от него, докато не попаднах на съобщение във вестниците, че английските работници готвят митинг по този въпрос. И тогава аз си казах: „Ето, той е жив.“ И виждайки, че този въпрос е възроден, направих каквото можах, всички ние сторихме каквото можахме и развълнувахме страната.”⁶⁸

Историкът Едуард Фрийман е една от най-изявените фигури в разгръщащата се мащабна обществена кампания, получила названието „агитация по зверствата в България” (Bulgarian atrocities agitation) или „българска агитация”, бичува „низостите” на Дизраели и „моралната недъгавост” на външния министър лорд Дарби.⁶⁹ Фриймановата формула за решаването на поредната криза на Източния въпрос е най-радикална – пълно освобождение на балканските народи – и в сравнение с нея по-сетнешното

⁶⁷ [Flintshire Record Office] Glynne-Gladstone MSS 1705; Gladstone, W. E. A Speech Delivered at Blackheath, Sept. 9, 1876. Together with Letters on the Question of the East. London. 1876, p. 33; H. Temperley. Op. cit., p. 18.

⁶⁸ Wemyss Reid, T. *The Life of William Ewart Gladstone*. London. 1899, p. 619; Brooke, J., and Sorensen, M. (Eds.) *The Prime Ministers' Papers. William Ewart Gladstone*. Vol. I: *Autobiographica*. London. 1971, pp. 112–113.

⁶⁹ *Daily News*, August 23, 1876.

Гладстоново предложение – автономия в рамките на Османската империя – изглежда доста умерено. Междувременно в Лондон и в провинцията продължават от средата на юли митинги на работнически асоциации, на граждани, които приемат резолюции до правителството, чиято политика по Източния въпрос „компрометираща честта на Англия” и представлява „морално съучастничество в извършването на престъпленията” – 252 през септември, към 500 до края на годината (съставили 6 тома сред документите на Форийн Офис в националния архив).⁷⁰

Гладстон не се отзовава веднага на призивите за пряко участие и деклариране на своите виждания. У него зрее вече друг замисъл за това как да реагира към новата криза на Източния въпрос и неговите външно- и вътрешнополитически измерения. На 29 август той съобщава на лорд Гренвил за намерението си да напише памфлет за отношението си към събитията на Балканите и обяснява мотивите на своето решение и очакваните последици. „В политиката похвалните цели – пише той – не могат да бъдат постигнати без страст и ето сега такава благородна страст съществува.” Въпреки хладното отношение, изразено от партийния му колега, Гладстон пише на жена си, че нищо не е в състояние да го отклони от намерението му.⁷¹

Той оставя настрана теологичните въпроси, в които е потънал, и написва върху пакета подготвителни бележки върху „Възмездието в бѣдния живот”: „Това бях призован да оставя настрана и да пиша за България.”⁷² От този момент до края на кризата през 1879–1880 г. Източният въпрос става „основен въпрос” в живота на Гладстон, както пише той след 20 години.⁷³ Резултатът на тази ангажираност е „*Българските ужаси и Източният въпрос*” – памфлетът, написан между 28 август и 2 септември от Гладстон, прикован от пристъп на лумбаго на легло в Хадън Касъл. Широко разпространено е мнението, че този памфлет е най-силно въздействащото и знаменито произведение от този вид, писано през миналия век. На 3 септември Гладстон е в Лондон, „страшно

⁷⁰ **Thompson, George C.** *Public Opinion and Lord Beaconsfield*. Vol. I. London. 1886, pp. 388–392; **Панайотов, Ив.** *Пос. съч.*, с. 187; **Балабанов, Марко Д.** *Страници от политическото ни възраждане*. София, 1904, с. 172–243.

⁷¹ **Ramm, A. (Ed.)** *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville, 1876–1886*. Vol. I. Oxford. 1952, p. 3; **Magnus, P.** *Op. cit.*, pp. 241–242

⁷² [**British Library**] *Gladstone Papers*, Add. MS. 44 698, f. 367; **Matthew, H. C. G. (Ed.)** *The Gladstone Diaries*. Vol. IX, p. 147.

⁷³ **Brooke, J., and Sorensen, M. (Eds.)** *Op. cit.*, p. 113.

възбуден”, по думите на дъщеря му Мери, и след шест-седем часа работа в знаменитата библиотека на Британския музей завършва памфлета. Единствените хора, които опитват да уталожат Гладстоновата ярост, са официалните водачи на либералите – Хартингтън и Гренвил, – но тяхното влияние не е ефикасно. По отношение на фактите в памфлета Гладстон се опира на дописките на Макгахан, на предварителния доклад на Скайлър и на дипломатическите депеша, поместени в Сините книги. Ораторският стил на произведението издава градус на Гладстоновите емоции – чувството за чест, дълг, състрадание и срам. Той отдава дължимото на британското работничество, повело движението и показало пример за здраво морално чувство. Потресен от кланетата и отвратителните престъпления, които са извършени с насърчение на турските власти, Гладстон посочва и съучастничеството на британското правителство, но не отправя преки нападки срещу своя опонент Дизраели. Той настоява за премахването на управленската анархия, убийствата и грабежите в България, предотвратяване на тяхното възможно повторение чрез прекратяване властта на османското правителство и завършва с искането турците, т. е. султанската администрация – заптии, мюдюри, бинбашии и юзбашии, каймаками и паши, – да напуснат провинцията, която са осквернили и опустошили – „вкупом, с всичките си партакеша” (последната фраза - „bag and baggage” – придобива характера почти на поговорка в английския език).⁷⁴ Английският историк Ричард Шенън, посветил специална работа на Гладстоновото участие в българската агитация и който смята, че тя му е дала повече, отколкото е получила от него, не намира особени литературни качества в памфлета (мнение, съзвучно с оценката на Дизраели навремето – „най-големия от всички български ужаси”). Дори по отношение на знаменитата фраза за партакешите приоритет има някогашният британски посланик в Цариград Стретфорд де Редклиф, един разочарован туркофил.⁷⁵ Действително емоционалната риторика донейде замъглява умерената по същество програма на Гладстон – той не отива по-далеч от искането за автономия на въстаналите балкански християни, като не поставя

⁷⁴ Gladstone, W. E. *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. London. 1876; Гладстон, Уилям. *Уроци по клане. Българските ужаси*. София, 1994, с. 123.

⁷⁵ Shannon, R. *Gladstone and the Bulgarian Agitation*, pp. 109–110.

под съмнение принципа за запазване на целостта на Османската империя. В практически план важен е призивът да бъде намерено разбирателство с Русия по отношение ⁷⁶ на източната политика. Но успехът на памфлета е несъмнен и Шенън го обяснява с обстоятелството, че Гладстон вербализира дълбоките настроения на търсещото артикулация, възбудено обществено мнение, че дава особено представителен израз на особено емоционален исторически момент. Памфлетът е истински бестселър – той е отпечатан в 40 000 екземпляра само през първата седмица, до края на септември са продадени 200 000. Макар че цената му е доста висока – 1 шилинг и 6 пенса – в сравнение с цената на вестниците (между 1/2 пенс за масовите и 3 пенса за качественя „Таймс“), той достига и надминава по разпространение и най-популярните от тях (150–250 хил. екземпляра). Руският превод е направен от К. П. Победоносцев и К. И. Бестужев-Рюмин и е издаден със съгласието на автора от Санктпетербургския отдел на Славянския комитет в полза на балканските славяни. В изданието развитието на Източния въпрос се свързва персонално с британския политик (С.-Петербургский отдел Славянского комитета. Болгарские ужасы и восточный вопрос Гладстона. С.-Петербург. 1876.) Части от памфлета се появяват в българската преса в Румъния, а пълният му превод е направен от Д. П. Минков, вече през 1881 г.⁷⁷

Програмата на Гладстон за решаване на българския аспект на Източната криза, макар и намирана за твърде умерена и ограничена от историци като Шенън, навремето е оценявана като ясна, практически осъществима, при това срещу нея не би могло да се възпротиви лондонското правителство при подкрепата ѝ от огромната част от английския печат и общественото мнение не от друго, а от граф Н. П. Игнатиев, смятан за водач на военната партия и панславистките амбиции в руското правителство.⁷⁸

Във връзка със станалата знаменита фраза за очистването на турците от Европа „с всичките им партакеша“ Гладстон намира за нужно да посочи изрично в писмо до „Таймс“, че тя се отнася до изброените чиновници. Колкото до гражданските права и религиозната свобода, мюсюлманите са в

⁷⁶ Ramm, Agatha. *William Ewart Gladstone*. Cardiff. 1989, pp. 73-74.

⁷⁷ Гладстон, В. *Български ужаси и Източния въпрос*. Прев. Д. П. Минков. Пловдив и др. 1881.

⁷⁸ Игнатиев, Н. П. *Записки (1875–1878)*. Съст. Ив. Илчев. Прев. от руски. София, 1986, с.168.

неговите очи точно толкова равнопоставени, колкото и християните. Макар да се смята, че селяните мюсюлмани са третираны не по-малко лошо от християнската рая от турските земевладелци и властта, мнозина, в това число и Гладстон, приемат, че османското господство е по-подходящо за мюсюлманското население и следователно британското правителство би трябвало да подкрепя турското господство в азиатските, а не в европейските провинции.⁷⁹

На 9 септември 1876 г. Гладстон произнася в Блэкхийт, Гринич, реч, която е разглеждана като образец на ораторското майсторство, пред 10-хилядно множество, което не се разотива въпреки започналия проливен дъжд. Той изтъква, че българската агитация е спонтанно възникнало обществено, а не партийно движение, чиито мотиви са преди всичко хуманитарни. В това отношение той отдава дължимото на английското работничество, първо „издигнало знамето”, под което върви движението, като противопоставя неговото здраво морално чувство на себичността на висшата класа или „горните десет хиляди” (станала характерна за неговата риторика фраза). Като се позовава на бившия посланик в Цариград Стретфорд де Редклиф, Гладстон заявява, че султанското правителство, което управлява България с меч, трябва да бъде заставено да прекрати използването на такива средства както при потушаването на българското въстание с позитивни мерки, а не с обещания за реформи. Заедно с това Гладстон признава на балканските провинции на султана с тяхното почтено и трудолюбиво население правото на самоопределение – „тези провинции не са предназначени да бъдат собственост на Русия или на Австрия, или на Англия, а трябва да принадлежат на тяхното население”. Решението на въпроса според Гладстон зависи от сътрудничеството между Англия и Русия, от единството между шестте Велики сили и той очаква от британското правителство да упражни натиск върху Цариград. Заедно с това той призовава Русия да премахне турското господство в Европа – като частен гражданин, заявява Гладстон, той е готов да подаде

⁷⁹ **The Times**, Sept. 9, 1876; **Medlicott, W. N.** *Gladstone and the Turks*. - History. Vol. XIII. July 1928, pp. 136–137; **Medlicott, W. N.** *The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880*. London. 1963, p. 18.

приятелска ръка, стига нейните цели да са справедливи и честни, и да ѝ каже: “Върви и преуспявай!”⁸⁰

Речта в Блэкхийт е знаменателна не само в Гладстоновата кариера, но и в британския политически живот – оттогава насетне преките обръщения на големите политици към публиката стават негова характерна и постоянна черта. Гладстоновият противник Дизраели също не е чужд на такива прояви и дългогодишният им политически дуел през годините на Източната криза минава в нова фаза. В реч, произнесена в Ейлсбъри на 20 септември, той обвинява Гладстон, че експлоатира възвишените чувства на британския народ за постигане на низки, лични и партийни цели. За знаменития Гладстон памфлет Дизраели се отзовава, че е злобен, отмъстителен и зле написан – “най-големия от всички български ужаси”, а за неговия автор като “безпринципен маниак ... изключително съчетание от завист, злоба, лицемерие и суеверие, чиято основна характеристика, независимо от това дали е министър-председател или водач на опозицията, дали проповядва, моли се, произнася речи или дращи, е, че не е джентълмен”. В писмата до своята приятелка лейди Бредфорд министър-председателят говори за споделяното от кралица Виктория чувство на антипатия към Гладстон, която го мисли за луд.⁸¹ Речта на Дизраели на традиционния годишен банкет на лондонския кмет в Гилдхол на 9 ноември, в която той декларира необходимостта да се пази териториалния интегритет на Османската империя, заплашва Русия с война, отправя нападки срещу Сърбия и Черна гора, обявили война на султана, убеждават Гладстон в необходимостта да продължи натиска чрез набралата сила българска агитация. Той пише до жена си, че „юдейските чувства” на министър-председателя в полза на турците разкриват „истинските и дълбоки черти на неговия характер”. За него доктрината на Дизраели е фалшива, но по-фалшив от нея е самият консервативен лидер, който „развращава общественото мнение, спекулира с болни амбиции, подбужда страсти, предразсъдъци и егоистични желаниа, които могат да спомогнат за укрепване на неговото влияние, че отслабва

⁸⁰ Gladstone, W. E. *A Speech Delivered at Blackheath, Sept. 9, 1876, Together with Letters on the Question of the East*. London. 1876, pp. 10, 21–23

⁸¹ Blake, R. *Op. cit.*, pp. 602.

короната и конституцията, като одобрява неконституционни тенденции, бидейки готов да плати всяка цена за една демократична популярност”.⁸²

Изключителната популярност на Гладстоновия памфлет създава впечатление у съвременниците, а и у следващите поколения, че неговият автор е водачът на „агитацията по българските ужаси”. И съвременни автори са склонни да персонифицират протестната кампания от 1876 г. като „Гладстонова агитация”.⁸³ Тази му роля получава съответна оценка от съвременниците – германският канцлер Ото фон Бисмарк, който презира Гладстон и е смятан за отявнен противник на неговата политика на морализъм и упование на европейския концерт, пише в своите спомени, че публично заетата от Гладстон позиция лишава султана от традиционната подкрепа от страна не само на лондонското, но и на виенското правителство. Австрийският кабинет не би променил иначе традиционната си неприязън към освободителните движения на Балканите, датираща от времето на Гръцкото въстание от 1822 – 28 г.⁸⁴ Тази оценка за значимостта на Гладстоновата дейност в края на 1876 – началото на 1877 г. споделя, с известни модификации, съвременният нам американски историк Ричард Милман. Той смята, че руският император едва ли би се решил да обяви война на султанска Турция, ако не беше се убедил във фаталното разделение на британското обществено мнение, персонифицирано съответно от Гладстон и Дизраели.⁸⁵ От друга страна, ролята на Гладстон в българската агитация от 1876 г. се омаловажава от някои автори, които виждат в нея преобладаване на политическия опортюнизъм и стремеж да се извличат дивиденди за неговата партия (според А. Дж. П. Тейлър), той получава от агитацията повече, отколкото допринася за нея (както смята Р. Шенън), или приема ролята на „колеблива икона” на движението (за А. П. Сааб).⁸⁶ Въпросът трудно може да получи еднозначен отговор – Гладстон е

⁸² Magnus, P. *Op. cit.*, p. 245.

⁸³ Раковски, Кръстьо. *Русия на Изток. Историческо изследване на руската политика на Изток и частно – в България*. Варна. 1898 (фототип. изд. 1994), с. 171; Пантев, А. *Историческата българистика в Англия и САЩ*, с. 66, 77, 99, 115, 151.

⁸⁴ Бисмарк, Ото фон. *Спомени и размисли*. Прев. от немски. София. 1994, с. 143.

⁸⁵ Millman, Richard. *Britain and the Eastern Crisis, 1875–1878*. New York-Oxford. 1979, p. 263.

⁸⁶ Taylor, A. J. P. *The Troublemakers: Dissent over British Foreign Policy, 1792–1937*. London. 1957; Shannon, R. *Gladstone and the Bulgarian Agitation, 1876*. London. 1963; Saab, Ann Pottinger. *The Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria and the Working Classes, 1856–1878*. Cambridge, Mass. 1991.

политик със съвършени инстинкти и неговото чувство за избор на подходящия момент е често изтъквано. Но в случая не може да се приеме безусловно тезата за търсене на политически, партийни дивиденди чрез експлоатиране на една хуманитарна кауза. Макар че Гладстон е мотивиран от желание за намиране на обединяваща различните крила на партиите ангажираност, с участието в българската агитация той едва ли постига това. Вигските лордове Гренвил и Хартингтън се отнасят хладно или неодобрително към неговите прояви, както радикалите Дилк и Чембърлейн, макар че последният има намерение да използва „стария лъв” в усилията за изтласкване на вигската клика. В такъв смисъл пукнатините в отношенията между центъра, представян от Гладстон, и двете крила на партията стават предвестник на бъдещото разцепление на партията.

Една част от английското работничество със своята решителна позиция по Източната криза до голяма степен се и резолюция на митинг, организиран от Лигата за работническо представителство на 20 октомври, в която се заявява: „...в случай че Русия обяви война на Турция, дълг е на английския народ да се противопостави на всяко действие на правителството, което може да има за цел защитата на Османската империя или да предотврати установяването на такава форма на независимо управление на турските провинции в Източна Европа, която съответства на желанията на народа в тези провинции.” Ръководителите на Лигата оценяват Гладстоновите декларации в полза на потиснатите народи в Османската империя като „голяма заслуга към страната и човечеството”.⁸⁷

Мотивацията за защитата на потиснатите българи от Гладстон остава, както изглежда, напълно неразбираема за техните господари и получава комични обяснения. В турската преса се появяват статии, в които той е обявен за българин, слуга на търговец на свине, извършил множество престъпления още като малолетен и забягнал в Англия, дето променил името си Гроздан на Гладстон, и прочие. „Разкритията” са цитирани от него самия в речите му с чувство за хумор.⁸⁸

⁸⁷ [London School of Economics and Political Science] British Library of Political and Economic Science, R (SR) *Minutes of the Labour Representation League*. 61, ff. 215,222; *The Beehive*. Nov. 1876.

⁸⁸ Gladstone W. E. *Speech delivered at Hawarden, November 24, 1877*. London. 1877, p. 6.

Една често срещана нападка срещу Гладстоновата алтернативна линия по отношение на Османската империя е, че тя би довела до отказ от Палмерстоновата традиция в британската външна политика, би отворила вратите за руско влияние и настъпление на югоизток, би застрашило имперските комуникации, особено с Индия, и би разклатила британското владичество там в резултат на реакцията на мюсюлманите в случай на поражение на султана-халиф, техен духовен водач. В писмо до Хенри Броудхърст, ръководител на Парламентарния комитет на Конгреса на трейдюнионите и на Лигата за работническо представителство и един от най-изявените дейци на българската агитация, от 23 ноември Гладстон пояснява своята позиция. Той одобрява избора на маркиз Солзбъри, който навремето е бил между критиците на Дизраели и не споделя напълно неговите виждания по Източния въпрос като британски представител на посланическата конференция в Цариград, но окачествява като „осъдителни“ декларациите на министър-председателя. Гладстон отново се обявява за даване права за балканските народи, което е в съгласие с британските интереси. “Аз повтарям, че ако Русия има егоистични планове по отношение на Изтока – пише той, – то никоя друга политика не би спомогнала повече за тяхното осъществяване, както политиката на студенина и безразличие от наша страна към християнските народи, която не може да има друг резултат освен тласкането им в ръцете на Русия.”⁸⁹

По време на Източната криза Гладстон установява доверителни отношения с живеещата в Лондон рускиня Олга Новикова, по баща Киреева. Близка до панславистките кръгове, тя се заема да представя техните възгледи пред британската публика и да изпълнява функциите на „депутат на Русия”, по изрази на журналиста Уилям Томас Стед.⁹⁰ Макар Гладстон да не споделя напълно нейните възгледи, тя става негова довереница. Подобни са и отношенията му с Лора Гистълуйт, бивша куртизанка, станала респектабелна дама и даже ревностна евангелистка след омъжването си.

Още от средата на 60-те години британските партийни водачи предприемат преформулиране на целите на политиката по отношение на

⁸⁹ [London School of Economics and Political Science] **British Library of Political and Economic Science, Broadhurst Collection.** *Letters to Henry Broadhurst, 1873–1911.* Vol. I. 1873–1882, ff. 20–21.

⁹⁰ **Stead, William T.** *The M. P. for Russia.* In 2 vols. London. 1909.

империята и на Европа. Тъй като се приема, че състоянието на Османската империя е свързано с британските имперски комуникации и съотношението на силите в Европа, Източната криза предизвиква широк дебат по външната политика, главните фигури в който са Гладстон и Дизраели. Споровете са свързани със защитата на британските интереси и мобилизирането на подкрепата на общественото мнение. Българската агитация от 1876 г. и въпросът за отношението към Руско-турската война от 1877 – 78 г. са едновременно въпроси на външната и вътрешната политика.⁹¹

Пламенната защита на един „погиващ християнски народ“, защото българите в очите на света, за който до голяма степен остава скрит безнадеждният героизъм на априлските въстаници и те са схващани преди всичко страдалци и мъченици, не само превръща Гладстон по определението на авторитетния седмичник „Спектейър“ в „говорител на нацията“.⁹² Тя слага началото на превръщането му в своеобразна идеализирана бащинска фигура, „голям приятел“ и „велик благодетел“ на България. Неговите памфлети и речи, както благотворителната му дейност (съпругата му Кетрин създава „Шилингов фонд на г-жа Гладстон“ в избирателния му окръг Гринич, но фактически с национален характер, а сам той изпраща помощи за международния консулски помощен комитет в Пловдив) му създават голяма популярност сред българите. Съобщенията за неговите прояви и речи намират място в българските вестници – в цариградските и в тези, излизащи в Румъния.⁹³

От това време датират и преки контакти на българи с големия политик – на 7 октомври 1876 г. двамата български делегати Драган Цанков и Марко Д. Балабанов, току-що пристигнали в Лондон, му пишат, за да изразят благодарност от името на цялата нация на „бележития държавник, пръв издигнал глас във великата страна в полза на един потиснат и злочест народ“. Гладстон пише на двамата на 10 и 15 октомври, като проявява интерес към положението в България, условията за установяване на „автономно и народно

⁹¹ Swartz, Marvin. *The Politics of British Foreign Policy in the Era of Gladstone and Disraeli*. New York, 1985, p. 5; 11. Matthew, H. C. G. *Gladstone, 1875–1898*. Oxford. 1995, p. 14.

⁹² *Spectator*, Sept. 8, 1876; [Flintshire Record Office] *Glynne-Gladstone MSS*. 1704.

⁹³ *Daily News*, Oct. 6, 1876; [Flintshire Record Office] *Glynne-Gladstone MSS*. 1488. Вж.: Световната съвест говори. Избрана публицистика за Априлското въстание 1876 г. София. 1978; Възвъзова-Каратеодорова, Кирила. *Априлското въстание отразено в българския и чуждия печат от 1876 г. (Историко-библиографско проучване)*; Шарова, Крумка. *Българската национална акция в Европа, 1876-78*. София. 1978.

правителство” в лицето на представители на „духовенството, на земевладелците, на по-първите и по-заможните лица”, за народното образование и пр. Следва и лична среща между Гладстон, който „приема като баща” българите в дома на Гренвил на 26 октомври. Той ги уверява в подкрепата на общественото мнение и печата, които са голяма сила във Великобритания. Той изказва мнение, че повторение на Кримската война е невъзможно и неговата страна би проявила предпазливост в случай на нова руско-турска война.⁹⁴

Благодарност за „благородната инициатива” в полза на човешките права на южните славяни изказва през декември 1876 г. и известният радетел за балканско сближение епископът на Джаково (Хърватска) Йосип Щросмайер.⁹⁵

На 4 ноември 1876 г. британското правителство прави предложение за свикване на дипломатическа конференция и това се възприема от дейците на българската агитация като успех. Същото се отнася до избора на британския представител – маркиз Солзбъри, дотогава държавен секретар за Индия, е компромисна фигура, доколкото заема позиции между Дизраели и Дарби. Колебаещият се Солзбъри приема в крайна сметка мисията извънреден посланик, която по-сетне свързва с „морска болест, много френски език и фиаско”.⁹⁶

Ако приемем, че само Априлското въстание превърна Източната криза в общоевропейски проблем, то с още по-голямо основание можем да констатираме, че българските събития от 1876 г. внезапно се превръщат във водораздел на политическите виждания за външната политика на Великобритания. Обсъждания и взаимни обвинения има и преди това, но само след Априлското въстание те еволюират в ожесточена междупартийна борба.

Емоционалният шок, предизвикан от жестокостите над българите, дава отлична възможност за Либералната партия. След времето на авторитетното водачество на Палмерстън тя стои на съдбоносен кръстопът – старите идеи са девалвирани, а нови липсват. Българският въпрос може да изведе Либералната

⁹⁴ **Gladstone Papers. Add. MS. 44,452, f. 43;** Марко Д. Балабанов. Страница от политическото ни възраждане. София. 1904, с. 229–230, 232–237.

⁹⁵ **Gladstone Papers. Add. MS. 44,452, ff. 15–21.**

⁹⁶ **Cecil, Gwendolen. Life of Robert, Marquis of Salisbury.** Vol. II. London. 1921, p. 91; **Rose, Kenneth. The Later Cecils.** New York. 1975, p. 62.

партия от тази идейна безизходица и пропагандна безпомощност. Това е разбрано от Гладстон, който възглавява навреме започналата българска агитация. Неговите начални колебания относно идентифицирането му с агитацията са продиктувани и от разбираемо двоумение относно политическата приложимост на моралния престиж на кампанията. Един от дейците на агитацията пише през октомври 1876 г., че „сега работите тръгват много по-сериозно” и че „българската агитация няма да спре ни денем, ни нощем”. Хуманизмът като първоначален елемент в българската агитация предшества политическото ѝ използване като инструмент в междупартийната борба. Благодарение на нея Гладстон не само оцелява политически, но и преодолява очакващото го забвение вътре в самата Либерална партия.

Телеграмата на посланика Хенри Елиът от 4 септември 1876 г. е единственото сведение за българските събития през април, в което се изразяват открити антипатии само спрямо въстаниците. В нея той си позволява да поучава участниците в пробългарската агитация в Англия, като ги порицава, че „са си позволили чувствата на разбунтувания хуманизъм да ги накарат да забравят капиталните интереси на Англия по този въпрос”. Според телеграмата на Елиът „мерките, колкото и жестоки да са били, се налагат по необходимост”, за да бъдат „предотвратени промени, които могат да се окажат разрушителни за британските интереси”. Тази необходимост не се променяла, ако става дума за 10 или 20 хиляди убити. Злополучната телеграма става документ от голямо значение за самата агитация. Тя е цитирана от противниците на правителствената политика като открито доказателство за една политика, презрително скъсала с всякакви етични норми. За Гладстон е настъпил решителният час. Една от връхните точки в българската агитация, разбира се, е неговият първи памфлет, последван от речта в Блекхийт, съдържаща нова и много важна формула – пълното изтегляне на османската администрация от България, при което контролът на сигурността на българското население се поема от Великите сили, а не от Турция. Споделяйки коментара на „Таймс”, че „автономията е напълно заслужена от този мъченически народ”, „Спектейтър” пише: „Вярваме, че Гладстон ще изпълни задълженията си в тази криза и ще допринесе за действия, които отговарят на мнението на англичаните. Вярваме, че Биконсфилд ще си отиде и че Турция ще

получи заслуженото за поведението си в България, като загуби непосредствения си контрол над тази провинция."⁹⁷ Десет дни по-късно Гладстон е обявен от Асоциацията по Източния въпрос за „единственият държавник, който може да определи правилната политика на Англия”. По-късно създаденият от работнически организации Комитет по неутралитет отправя апел към парламента с искането: „Гладстоновата политика следва да стане правителствена политика."⁹⁸

Най-сетне обществената кампания е намерила своя авторитетен водач и почти веднага тя изцяло се поставя на неговото ръководство. Това създава условия за практическо единодушие между отделните участници в българската кампания, но едновременно с това поставя знак на съмнение относно нейните морални подбуди. Поради това може би Гладстон се опитва да задържи движението в неговата чисто емоционална фаза, за да извлече по-късно по-голям политически ефект и спечели по-продължителен партийен кредит. Необходимостта от частично ограничаване на партийното използване на агитацията, за да може тя да запази физиономията си на „глас на нацията”, е очевидна на Националната конференция по Източния въпрос, свикана в навечерието на посланическата среща в Цариград.

Началото на подготовката за свикването на конференцията – средата на октомври 1876 г. – съвпада с много важен идеен преход в историята на Либералната партия. Исторически погледнато, тя е загубила значителен престиж поради неспособността си да осъществи изборителната реформа, проведена поради това от Дизраели през 1867 г., и нерешителността си по ирландския въпрос. Тя се нуждае от ново обществено движение, адекватно на традиционните либерални идеи, но със съвременно гражданско предназначение. В средата на 1876 г. Гладстон с тревога пише на Гренвил, че „има нужда от нещо, което да обедини либералите”.⁹⁹

Антъни Дж. Мандела, либерален депутат от Шефилд и една от главните фигури в българската агитация, пише по повод предстоящата конференция на друг деец на Либералната партия, Х. Дж. Уилсън: „Ние следва да държим

⁹⁷ Shannon, R. Gladstone and the Bulgarian Agitation, p. 252. Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, 1856-78. София, 1980, с. 102.

⁹⁸ [Eastern Question Association] *Papers of the Eastern Question Association*. Vol. 7, p. 71.

⁹⁹ Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, с. 102.

партията настрана от онова, което е сега за нас национално задължение."¹⁰⁰ Партизанското осмисляне не се очертава като нарастваща тенденция в агитацията. Пролибералното списание „Найнтийт сенчъри“ откровено констатира, че „целта на агитацията е не да се спечелят няколко места в парламента, а да се създаде чувство за общност и дисциплина в партията“. Българската агитация разделя обществени фигури, семейства, вчерашни политически приятели.

Към края на годината е поставен въпросът за свикване на голяма национална конференция. На нея следва да се разгледат темте за българите и другите балкански християни, за взаимозависимостта между българското въстание и руската политика. Замисълът за конференцията датира от края на октомври 1876 г., когато в българската агитация се забелязва известно спадане. За нейното планиране съобщават всички английски вестници. Основните фигури в организацията са либерални политици, но те се стремят конференцията да протече като обществена и “народна” проява, като заедно с това те се стараят да ѝ придадат оттенък на неодобрение на правителствената политика, и да я използват за натиск върху правителствените решения по Източния въпрос. Иначе не можем да си обясним защо Гладстон е толкова съдържан в кореспонденцията си с историка Едуард Фрийман и либералния депутат Мандела относно перспективите за използването на българския въпрос. На 19 ноември Гладстон пише до друга фигура в агитацията, Джон Фрейзър, епископ на Манчестър, че “проектираната конференция ще има успех само ако възрази върху цялостната линия, възприета от сегашния кабинет по източните дела”.¹⁰¹ В същото време Гладстон препоръчва на Фрийман на конференцията да бъдат поканени повече членове на Либералната партия, ангажирани със злободневната пропагандна дейност, “признати като противници на сегашното правителство”.¹⁰² Тази препоръка е почти изпълнена. Една част от присъстващите на конференцията са видни дейци на Либералната партия. Гладстон, Уилям Е. Фостър, Джеймс Брайс и маркиз Хартингтън неведнъж изтъкват, че те заемат извънпартийна, обособена позиция, за да бъде

¹⁰⁰ *Пак там*, с. 103.

¹⁰¹ **Hammer D. A.** *Liberal Politics in the Age of Gladstone and Rosebery: A Study in Leadership and Politics*. Oxford. 1975, p. 67.

¹⁰² [**British Library**] *Gladstone Papers, Add. MS. 44 445*, f. 79.

тя в състояние да смути допълнително дейността на консервативното правителство. Поради това конференцията е свикана нарочно в навечерието на Цариградската посланическа конференция. Либералите целят предизвикване на съмнението на британската общественост към това, което Англия ще направи на предстоящата дипломатическа среща. Не случайно във външно неутралното си изказване на конференцията Гладстон казва, че „не трябва да се остави на сегашното правителство един въпрос, който е жизненоважен за Англия”.¹⁰³ В същото време предстоящата конференция е преценявана от Гладстон като обществено потвърждение на борбата срещу Консервативната партия. В писмо до Олга Новикова Гладстон не крие надеждата си, че дискутирането на българския въпрос по настоящия начин от англичаните е внесло „много живителна кръв” в Либералната партия и че популярността, която е получила агитацията в полза на българите, „допринесла е извънредно много за съживяването на старите либерални идеи”.¹⁰⁴ Предварително съгласие за участие в конференцията изразяват някои перове, Уестминстърският херцог, висши църковници – въобще хора, които дотогава винаги са се държали настрана от политиката.

Предвиждайки евентуалната националистическа реакция, либералните дейци се стремят да не демонстрират прякото си участие и заинтересованост в конференцията. Нейната предварителна подготовка е осъществена извънредно тактично и предпазливо. В нея липсват императивите на политическия либерализъм за автономия на Босна, Херцеговина и България, каквито намираме в агитационната програма на Гладстон от втората половина 1876 година. Националната конференция по Източния въпрос се открива на 8 декември 1876 г. в една от големите лондонски зали – “Сент Джеймсиз Хол” на Пикадили. На нея 710 депутати представят 117 града, трейдюнионистки, обществени, религиозни и научни организации. Присъстват 89 членове на парламента (от които 88 от Либералната партия). Тя е председателствана от Уестминстърския херцог и от известния филантроп лорд Шафтсбъри (“народния граф”). Появяват се също и някои скандално известни радикали като Чарлз Бредлоу, Ани Безант. Сред присъстващите и ораторите изпъкват

¹⁰³ **Thompson, E. P.** *William Morris: Romantic to Revolutionary*. London. 1961, p. 240.

¹⁰⁴ [British Library] *Gladstone Papers, Add. MS. 44 445*, f. 93.

висши англикански духовници като епископът на Оксфорд, и каноникът на лондонската катедрала Сейнт Поулс Хенри Лидън, дал недвусмислен израз на своето отношение в проповедите си. На конференцията е представен интелектуалният елит – историците Едуард Фрийман, Антъни Дж. Фруд, Джеймс Брайс – юрист, политолог и историк от Оксфорд (избран през 1903 г. за президент на Балканския комитет), романистите Антъни Тролп, Томас Харди, поетът и художникът Уилям Морис, който привлича към българската агитация повечето от своите приятели от Предрафаелитското братство – най-оригиналния художествен кръг от епохата, начело с Едуард Бърн-Джоунс.

Списъкът на ораторите (общо 14) включва писателя Антъни Тролп, епископа на Оксфорд Хенри Ричард, Джеймс Брайс, граф Шафтсбъри, Хенри П. Лидън, Томас Ф. Бъкстон (баща на известните Ноел и Чарлз Бъкстон), Джордж О. Тревелян, Едуард О. Фрийман, Хенри Фосит, и самия Гладстон.¹⁰⁵ Прочетени са писма от епископа на Манчестер, от маркиз Бат (който е консерватор) и от херцог Аргайл. В трите писма с особено наблягане са прочетени и коментирани пасажите, в които се констатира, че поради страх от руското влияние Англия не е направила нищо за българите и така те са станали нейни естествени врагове. Във въстъпителното слово на Уестминстърския херцог, председател на конференцията, се подчертава, че тя не следва да отправя атаки срещу правителството. Явно нейните организатори са искали предварително да се застраховат пред пресата и правителството, че тази среща няма да пледира за кабинетни промени в Англия.¹⁰⁶

Общият дух на конференцията съвсем не е проруски, а по-скоро прикрито антиправителствен и открито антиосмански. Въпреки всички условни уговорки на своите коментари към всяка реч председателят на конференцията още в началото отбелязва, че „Англия не очаква Солзбъри да отиде в Цариград, за да защитава независимостта на Турция”.¹⁰⁷ В същия дух говорят всички делегати. „Ние отказваме да твърдим, че Турция е в състояние да реформира своите институции”, казва делегатът от Лийдс Дж. Камбъл.¹⁰⁸ Членът на

¹⁰⁵ **Eastern Question Association.** *Report of Proceedings at the National Conference at St. James's Hall, London.* London. 1876, p. 20; **Shannon, R.** *Gladstone and the Bulgarian Agitation*, p. 259.

¹⁰⁶ **Пантев, А.** *Българският въпрос във Великобритания*, с. 105.

¹⁰⁷ [**British Library**] *Gladstone Papers, Add. MS. 44 445*, f. 103.

¹⁰⁸ *Ibid.*, f. 105.

парламента Хенри Ричард твърди, че „Англия трябва да поправи своята грешка към славяните”.¹⁰⁹ „Нашият флот, – заявява Дж. Брайс – трябва да отиде в Златния рог не за да запази Турция, но за да унищожи завинаги нейното неестествено присъствие в Европа”. Още по-критични са Уилям Дентън и сър Томас Бъкстон. Първият заявява, че събитията в България дават основание за същото недоверие към политиката на сегашното правителство, както по времето на лорд Норт (алюзия за междупартийното противопоставяне във връзка с Войната за независимост на Съединените щати). Томас Бъкстон призовава консервативното правителство да преодолее протурската традиция, за да запази капка престиж пред британското общество. Членът на парламента Хенри Ричард „също апелира за поправяне на „вековната грешка” на Англия в източната си политика.”¹¹⁰

Конференцията постепенно възприема желанието от либералите курс. Тя не се задоволява само да изрази неодобрение, но и призовава към критика и дори към сваляне на правителството. В това отношение се стига и до атака на най-устойчивия пункт на консерваторската пропаганда отношението към Русия. Част от делегатите не се колебаят да посочат, че Русия на Александър II не е Русия на Николай I и се стига дори до прогнози относно бъдещата война. Така че може да се каже, че антирусизмът традиционен за английската политика през XIX век преживява непознат в Англия упадък. Стига се до нотки в полза на някаква форма на политика „без парламента”. Отправят се някои крайни призови като този от Дж. Брайс “... На султана трябва да се каже, че ние не само няма да го защитаваме, но и ще окупираме страната.”¹¹¹ Най-характерно е изказването на Гладстон, който участва в конференцията като обикновен делегат. В реч, произнесена в продължение на два часа, водачът на либералите отправя преки нападки срещу консерваторите. Неговата цел е подкрепа на позицията на Солзбъри на Цариградската конференция, за да упражни натиск и изтръгне реформи от султана. Той се противопоставя на твърденията на консервативните министри, че Великобритания е длъжна да поддържа интегритета на Османската империя. Последната е загубила това

¹⁰⁹ [Eastern Question Association]. *Report of the Proceedings of the National Conference at St. James's Hall*. London. 1877, pp. 3–13.

¹¹⁰ Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, с. 106.

¹¹¹ *Пак там*.

право, като не е изпълнила задълженията си по международните договори към своите християнски поданици и не им дала права. Гладстон отново подчертава виждането си, че Източната криза трябва да бъде решена чрез съвместна намеса на европейските сили.¹¹² Според него те не могат да намерят истинското място на Великобритания в нарастващата криза и завършва словото си с многозначителната констатация: „Не трябва да се оставя въпросът в ръцете на сегашното правителство”, което на обикновен език означава искане за сваляне на правителството. А когато Гладстон заявява в кулоарите: „Скоро членовете на парламента ще станат обикновени граждани”, това е прието от всички като намерение за предизвикване на парламентарна криза.¹¹³

Нетактичният Бодуин Браун заплашва, че тази конференция може да пропадне, ако тя не покаже на англичаните късогледството на сегашното правителство и необходимостта от неговото заменяне.

Тези крайни отрицания явно са имали цел да разтърсят британското общество, да дискредитират действията на консерваторите и да убедят английския гласоподавател в нецелесъобразността на оставането им на власт. Иначе не можем да разберем такива пожелателни декларации, след като на либералите е била пределно ясна противоположната позиция на кабинета на Дизраели. Самите либерали, когато са на власт, не водят последователна политика на унищожаване на Европейска Турция дори и след Берлинския конгрес.

Остри разногласия се проявяват във връзка с отношението към Русия. Членовете на парламента, които са делегати на конференцията, са по-сдържани по този въпрос. Семюъл Морли, Джон Пробин, Уилям Лентли, Алън Елтън, вероятно от партийни съображения, се стремят конференцията да не се превърне в проруска акция. Семюъл Морли започва речта си с уговорката, че “никой тук не симпатизира на Русия”. Джордж Тревелян съветва, че трябва да се внимава много кои от руските искания в Източния въпрос трябва да бъдат

¹¹² *Daily News*, Dec. 9, 1876; *Armytage, W. H. G. A. J. Mundella, 1825–1897: The Liberal Background to the Labour Movement*. London. 1951, pp. 174–175.

¹¹³ [British Library] *Gladstone Papers, Add. MS. 44 790*, f. 219.

подкрепяни. “Нашето състрадание към българите не изключва внимателно наблюдаване на Русия” – заявява той.¹¹⁴

Онези дейци от българската агитация, които не правят политическа кариера, настояват конференцията да поиска преразглеждане на отношението между Англия и Русия на Изток. Нещо повече, някои от присъстващите искат промяна на английската преценка на Русия. Историкът Едуард Фрийман твърди, че Русия от 1875 година не е Русия от 1853 година. Там са направени значителни стъпки по пътя на демократизацията и модернизирването на страната. Джон Брайс споделя впечатления от пътуването си в Русия същата година. Той обръща внимание, че от петдесет години насам в Русия няма такова чисто народно движение както това в полза на българите. Той е забелязал в Петербург през август същата година, че там настроението е както през 1812 година. “Нашите естествени различия с Русия не трябва да минават в сяло противопоставяне на всичко” – отбелязва представителят на Манчестър Робърт Лийк. В отговор на реплики, че Русия заплашва Индия, Фрийман скача с карта в ръка и казва: „Вижте дали пътят за Индия минава през Цариград!” „Къде са британските интереси в Безикския залив?” – пита и свещеникът Уилям Лоу, представител на Глазгоу. В заключителния си коментар за резултатите на конференцията в „Таймс” от 12 декември пише: „Конференцията е още един знак, че Англия този път няма да помогне на Турция.” Когато турският посланик в Лондон Константин Мусурус паша с безпокойство пита лорд Дарби какво означава тази фраза, последният троснато му отговаря, че Портата следва да вярва повече на дипломатите, отколкото на вестникарите.

Някои екстремистки изказвания по-скоро нанасят вреда на движението. Историкът Едуард Фрийман, който иронично е наричан „свети Бернар Клервоски” на българската агитация, заявява разпален по повод на обвиненията, че антитурската позиция може да има отрицателно въздействие върху британското господство в Индия: „Нима ще се сражаваме за целостта на империята на Содом? Нека погинат по-добре интересите на Англия,

¹¹⁴ [Eastern Question Association]. *Report of the Proceedings of the National Conference at St. James's Hall*, p. 12.

владичеството ни в Индия, отколкото да вдигнем ръка или изречем макар и едно слово в полза на злото, срещу правото и справедливостта.”

Оценките на ефекта от конференцията не са еднозначни – според Ричард Шенън тя не постига очакваните позитивни резултати, в смисъл да доведе до промяна на правителствената политика и приемането на исканията на кампанията от втората половина на 1876 г. Провалът на Цариградската конференция и избухването на войната пък означавало окончателен крах на намеренията на конференцията по Източния въпрос. Американският историк Ричард Милман обаче гледа на българската агитация и нейните прояви като на признаци за дълбокото разделение в британското общество, което в крайна сметка окуражило руския цар да обяви войната.¹¹⁵

Предложенията на Цариградската посланическа конференция се основават на проект, подготвен от американския генерален консул и секретар на легацията в Цариград Юджийн Скайлър и руския дипломат княз Алексей Н. Церетелев. С този проект фактически информираното чуждо обществено мнение признава, че българите са достойни за самоуправление. Двете български автономни области – Източна със столица Велико Търново, и Западна с център София – обхващат българския етнос в трите му области – Мизия, Тракия (Румелия) и Македония – почти в неговата цялост.¹¹⁶ Английската позиция, представяна на конференцията от маркиз Солзбъри, се обяснява между другото с желанието да се създаде голяма държава, която би била ефикасна бариера пред руската експанзия на Югоизток. Още в началото на 1860 г. той, тогава титулуван сър Робърт Сесил, член на Камарата на общините, обсъжда с либералните министри, с Гладстон в частност, неразумното туркофилство на британските правителства. Но сега Солзбъри не е особено убеден в успеха на своята мисия – още в края на декември той споделя в писмо до сина си Робърт нежеланието на султана да приеме предложенията на европейската дипломация под предлог страха си от демонстрациите на софтите (учениците в религиозните училища),

¹¹⁵ **Shannon, R.** *Gladstone and the Bulgarian Agitation*, p. 264; **Millman, Richard.** *Britain and the Eastern Crisis*, p. 236.

¹¹⁶ *Accounts and Papers*. Vol. XCI. (London. 1877). No. 56, Inclosure 1, No. 107, Inclosure, No. 225; *Протоколите на Цариградската конференция*. Прев. от френски Тодор Икономов. Варна. 1885 (Притурка В. Проект за Органически устав на България).

манипулирани от собствените му министри. В същото време, пише Солзбъри, британската страна няма нито парите, нито желанието да се заеме с „мръсната работа”.¹¹⁷ Тази мисъл не е чужда още на Джордж Канинг, когато подкрепя гърците в тяхната освободителна борба. Тя проличава до известна степен и в схващанията на Гладстон за решаването на балканския аспект на Източния въпрос.

През март 1877 г. Гладстон, обезпокоен от слухове за възможни нови, още по-широки репресии на султанското правителство в българските земи, публикува нов памфлет, тъй като една парламентарна реч не може да вмести всички подробности, озаглавен „Уроци по клане, или поведението на турското правителство във и около България”. Но както сам той установява, памфлетът „не произвежда същото впечатление” както „Българските ужаси”, а разпространението му стига едва шест-седем хиляди екземпляра.¹¹⁸

В стремежа си да популяризира недоволството от правителствената политика Либералната партия подпомага доста активно публикуването на памфлети, атакуващи линията на консервативния кабинет в Източния въпрос. Тази инициатива произхожда лично от Гладстон, който търси допълнителна ескалация на критиката. Още от времето на Английската революция от средата на XVII в. памфлетната пропаганда има особено значимо място в политическата борба. Контролираната от либерални дейци Асоциация по Източния въпрос открива памфлетна кампания, към която са привлечени известни капацитети по националните, икономическите, териториалните и религиозните проблеми на Изтока. Издаваните памфлети носят логото на асоциацията, но са представени като лично виждане на всеки отделен автор. Памфлетите са насочени както към цялото британско общество, така и към пряко ангажираните с източната политика дейци. Те се наричат „пени памфлетс” – евтината им цена по половин пени и меката корица показва към кого са адресирани материалите.

¹¹⁷ **Hatfield Papers**, 52/45, *Salisbury to Robert Cecil, Dec. 25, 1876*; **Rose, Kenneth**. *The Later Cecils*, p. 62-64; **Cecil, Gwendolen**. *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, Vol. II, pp. 235–236.

¹¹⁸ **Gladstone, W. E.** *Lessons in Massacre; or, the Conduct of the Turkish Government in and about Bulgaria since May 1876*. London. 1877 (български превод: *Уроци по клане, или поведението на турското правителство във и около България*. Прев. Петър Димитров. Тулча. 1878); **Morley, John**. *The Life of William Gladstone*, Vol. II, p. 560.

Начален тласък на памфлетните акции дава отново Гладстон с неговия втори памфлет по Източния въпрос *“Уроци по клане”*. По-късно в памфлетните престрелки настъпва нов момент – те все повече придобиват облик на оправдаване на една политика не толкова с морални аргументи, колкото с проектирана политическа необходимост. Класически пример в това отношение представляват памфлетите на Уилям Дентън *“Грешките по Източния въпрос”* и на Джон Хоумс *“Търговски и финансови аспекти на Източния въпрос”*. Първият от тях е написан от един от водачите на българската агитация, англокатолически свещеник, автор на книга за християнските народности под османска власт.¹¹⁹ Дентън подлага на критика дотогавашната английска политика на Изток от прагматични интереси. Той смята, че ако Англия иска да предотврати настаняването на Русия между Дунава и Босфора, тя трябва да позволи *“образуването там на свободна и процъфтяваща страна, т. е. Англия трябва да откликне на виковете за помощ от България”*. Дентън обвинява британската политическа информация за Балканите, че съзнателно е скривала наличието и ръста на национално движение на българите.¹²⁰

Според него английската общественост е дезинформирана за живота и способностите на българите от нарочните съкращения или тенденциозни редакции, които се правят върху консулските доклади, преди те да бъдат представени за разглеждане от парламента. Той посочва, че Англия е била на практика защитник и съюзник на Турция срещу един цивилизован християнски народ, живеещ в неимоверно тежки условия. Дентън намира за безразсъдна глупост *„да превръщаме в наши врагове народи, които много скоро ще бъдат преобладаващи в цяла Източна Европа”*. Като сочи за примери Сърбия и Румъния, Дентън твърди, че българите не са неподготвени за самостоятелен политически живот, както твърдят мнозина. *„За да бъдем добре гледани в една България, - твърди Дентън в друг памфлет от същата 1876 г. - която рано или късно ще бъде свободна, не следва да проявяваме твърдоглавото късогледство*

¹¹⁹ Denton, William. *The Christians of Turkey, Their Condition under Musulman Rule*. London. 1876.

¹²⁰ Denton, William. *Fallacies of the Eastern Question*. [London. S. a., 1877].

на Дизраели, който явно не се интересува каква ще бъде нашата позиция там."¹²¹ Този прост довод на Дентън прави много силно впечатление.

Той е повторен по друг начин от автори, които имат преки впечатления от българите. Хенри Баркли, престоял в България седем години като чиновник по линията Русе–Варна и автор на книга за България, претърпяла две издания,¹²² пише в свой памфлет: „Ако турците се махнат от България, българите скоро ще я превърнат в една от най-хубавите и най-плодородни провинции на Източна Европа.” Когато новините за въстанието в България достигат и до него, на 6 октомври той пише: „Аз сега повече вярвам, че България ще стане една от най-проспериращите страни в цяла Европа.”¹²³ Неговият брат Джон Тревър Баркли пише до в. „Таймс” на 14 декември 1876 г., че „ще се изпусне блестяща дипломатическа победа над Русия, ако оставим автономна България да бъде нейно, а не наше дело”. Подобни доводи намираме у Х. Ричард, А. Бортуик, Гладстон и други автори.¹²⁴ Те предвиждат неизбежната еманципация на българите от османската власт и посочват на правителството, че „сегашното му враждебно отношение към българската национална кауза може да отстрани завинаги английското влияние в България”.¹²⁵ „Не трябва да забравяме, – предупреждава се в един от тях, – че ако на българите се даде автономен статут дори и в рамките на османското управление, поради своята жизненост и централното си положение на полуострова те ще станат главната карта за всеки, който иска да бъде чута неговата дума в тази част на света. Близостта на българския елемент до същинска Турция, което е истинско нещастие за националната независимост на този народ, сега може да го направи главния фактор при бъдещите политически борби на европейските държави за османското наследство в Европа.”¹²⁶

¹²¹ *Idem.*, p. 5.

¹²² **Barkley, H. C.** *Between the Danube and the Black Sea, or Five Years' in Bulgaria*. London. 1876; **Idem.** *Bulgaria Before the War During Seven Years Experience in European Turkey and Its Inhabitants*. London. 1877.

¹²³ **Barkley, H. C.** *An Open Letter to the Eastern Question Association*. London. 1877, p. 7.

¹²⁴ **Borthwick, A.** *An Address on the Eastern Question*. London [1878]; **Richard, Henry.** *Evidence of Turkish Misrule*. [S. a.]; **Arnold, Arthur.** *The Promises of Turkey*. [S. a.]; **Gladstone, W. E.** *The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire*. [1876]; [Eastern Question Association] *Pamphlets Nos. 4, 9, 11*. London, 1877); **Пантев, А.** Българският въпрос във Великобритания, с. 114

¹²⁵ **Пантев, А.** Българският въпрос във Великобритания, с. 110.

¹²⁶ *Пак там.*

Докато антиправителствената памфлетна пропаганда изтъква такива стратегически аргументи с по-далечно политическо приложение, Асоциацията по Източния въпрос отпечатва и множество памфлети, в които необходимостта от промяна на английското становище по Източния въпрос е изведено от финансови или чисто търговски съображения. Вторият след лорд Джон Ръсъл патрон на създадената през декември 1875 г. Лига за подпомагане на християните в Турция е Джеймс Люис Фарли, бивш турски консул в Бристол и британски представител в Отоманската банка. През лятото на същата година Фарли публикува брошура за финансовата несъстоятелност на Турция, за практическата невъзможност от стабилизирането на нейните финанси и химеричността на обещанията за реформи.¹²⁷ Той предупреждава британските собственици на акции, специално в Европейска Турция, че опасността от финансов банкрут на османската държава е неизбежна и те могат да загубят своите пари.¹²⁸

По-късно, от ноември до декември 1875 г., Фарли излиза с памфлети, в които съветва британските инвеститори “да се въздържат от всякакви делови ангажименти с Портата, защото вече никой не знае кой ще представлява пазарите на Европейска Турция в близко бъдеще”.¹²⁹ Подобни прогнози правят и други експерти, които обръщат внимание на факта, че “българското население е особено продуктивно в производството на зърнени храни и месо, въпреки че няма особени транспортни улеснения за тяхното изнасяне”. В наблюденията относно евентуалния икономически просперитет на българските земи икономическият наблюдател на „Спектейтър” Дж. Мортън пише: “Никой не може да каже със сигурност какво би представлявало едно държавно образование, обхващащо българския национален елемент. Няма съмнение че търговията с тази богата област би била силно стимулирана от премахването на расовото потисничество, което упражнява там една власт, чужда и в религиозно, и в политическо отношение на населението.” Така общото недоволство от хаотичното състояние на турските финанси постепенно се

¹²⁷ Farley, James L. *The Decline of Turkey, Financially and Politically. With a Portrait of the Late Fuad Pasha*. London. 1875.

¹²⁸ Farley, James L. *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*. London. 1876, pp. VI-X.

¹²⁹ Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, с. 110–111.

трансформира в предпазливи прогнози за подобрения на възможностите за търговски контакти при променени политически условия и териториално-национални граници.¹³⁰

Особено характерен в това отношение е знаменитият памфлет на члена на парламента Джон Хоумс „Търговски и финансови аспекти на Източния въпрос“.¹³¹ Това е един от най-значимите материали, публикуван по време на памфлетната треска в Англия през 1875–1878 година. Въпреки че е написан от позициите на тогавашен участник в междупартийната борба и отразява конкретните цели на политическата пропаганда, този памфлет има характер на задълбочено изследване с по-трайна научна стойност. Не случайно и днес изследователите на зависимостта между търговия и политика в английската история го използват като първокласен анализ и източник. Основната цел на памфлета е да докаже, че Англия е много по-заинтересована да установи интензивни търговски връзки с балканските страни и Русия, отколкото с официалното османско правителство, което не е в състояние да води политика на поощряване на стопанството на подвластните си територии в Европа. Той твърди, че „Турция не е свободно търгуваща нация“ и че търговията с нея за в бъдеще ще става все по-неизгодна за британските фирми.¹³²

Хоумс установява, че „търговските връзки между Англия и Русия растат с учудващо темпо“. Той сравнява броя на корабите (за 1875 г.) между британските и руските пристанища – 7360 с общ тонаж 2 843 766 тона, със съответния английско-турски обмен – 835 кораба с общ тонаж 855 448 тона. „Това, което показвам, – пише Хоумс, – е достатъчно, за да опровергаем хипотезата, че търговската ни връзка с Турция е по-ценна за нас, отколкото тази с Русия.“ Хоумс привежда сведенията на инж. Баркли, който при строежа на линията Русе–Варна се убедил в способностите за възприемане на техническия прогрес и склонността към производствена дисциплина от страна на българското население.¹³³

За да съпостави това, Хоумс цитира спомените на Баркли, че “жените и момичетата във всяко християнско село изчезват като с магическа пръчка при

¹³⁰ Същият. *Пос. съч.*, с. 111.

¹³¹ **Holms, John.** *Commercial and Financial Aspects of Eastern Question.* [S. a.]

¹³² *Ibid.*, p. 9.

¹³³ *Ibid.*, p. 11.

появата на заптие”. “Това е едно от добрите доказателства, – продължава Хоумс – за деморализацията, която съществува в България като турско владение, която много лесно може да бъде превърната в модерна европейска страна.”¹³⁴

Моралните проповеди, характерни за някои среди сред българската агитация, са почти чужди на Хоумс. Той изтъква само, че старата теза за английската икономическа незаинтересованост от добри отношения с Русия е несъстоятелна. Нещо повече – неговият пространен анализ на външната търговия на Англия с Европа показва нарастващото значение на руския пазар за английския пласмент и финансови инвестиции. Оттам той продължава прогнозите си за възможността Англия да спечели при отделянето на българите от властта на султана.¹³⁵

След като напомня, че и Гърция, и Сърбия, и Румъния са имали много по-анемични търговски връзки с Англия, когато са се намирали под османската власт, отколкото сега, когато имат право на преки търговски отношения с Лондон, Хоумс пита: „Защо да не смятаме, че тази тенденция ще се прояви още по-силно в една бъдеща България, чието евентуално държавно строителство и необходимост от модернизация ще създадат отлична възможност за британските индустриалци? При това не бива да забравяме, че от горепосочените страни България може да стане за кратко време най-напредналата страна, през чиято територия ще преминават най-важните търговски комуникации от Изток към Запад, които могат да изместят Дунав и Черно море.” Когато показва, че средната сума, получавана ежегодно от Филипополския санджак, е 800 000 лири, а за 1875 г. тя се очаква да бъде не повече от 500 000 лири, Хоумс пояснява: „Това е резултат от безразсъдния начин, по който е потушено въстанието в България. Кой в Цариград може да ни гарантира, че това няма да се повтори след година или че няма да се повтаря непрекъснато? Няма съмнение, че на надеждите ни, че сегашна Турция може да осигури добри условия за търговия с нейните провинции в Европа, следва да се сложи край.” Хоумс определено свързва „финансовия крах на империята с тиранията и невежеството на правителството”. Като прави равносметка на

¹³⁴ *Ibid.*, p. 19.

¹³⁵ *Loco cit.*

вековното присъствие на турците в Европа, Хоумс заключава: „Критично погледнато, битката при Наварино беше за Турция погребален камбанен звън със загубата на Гърция, практически и на Влахия, Молдавия, Сърбия и Черна гора – всичко в разстояние на две години, тя не само загуби 2/5 от своята територия, но бе обградена с неумолими врагове. Само Англия ли ще остане приятелски настроената към нея държава?“¹³⁶

Така отдавна съществуващото недоволство от липсата на стопански стабилитет в Османската империя, като условие за икономически връзки с нея, постепенно довежда до политически изводи. При това констатацията за продължителния годишен дефицит на османските финанси е придружена с мрачната прогноза, че „всичко това едва ли ще се оправи някога при запазване на сегашната административна система и национална власт. След изреждане на собствено събраните факти, сравнени и съпоставени с тези на останалите депутати, пътешественици, търговци и други относно състоянието на нещата на Балканите, Хоумс завършва: „Явно е, че в интерес на Англия е турското владичество в Европа да бъде прекратено.“ Тази подкрепена със солиден доказателствен материал препоръка не само разнообразява методите и аргументите на опозиционната кампания, но и свидетелства за един напълно непристрастен подход към ревизия на британското становище по Източния въпрос.

По-нататъшно продължение на тази тенденция при възприемането на българския въпрос върху широкия план на националните усложнения в Източна Европа е памфлетът на сър Джордж Камбъл, либерален депутат, бивш администратор в Индия и критик на политиката на Дизраели, „*Раси, религии и институции на Турция и съседните страни*“.¹³⁷ Авторът прави анализ на националните движения от Полша до Гърция. Той е убеден, че българският въпрос е едновременно и социален, и политически. Камбъл отбелязва, че „никъде в Европа османците не представляват мнозинство“. Той проследява борбата за църковна независимост на българите като форма не само за национална, но и на политическа еманципация. Постепенното „откриване“ на

¹³⁶ *Ibid.*, p. 20.

¹³⁷ **Campbell, G.** *The Races, Religions and Institutions of Turkey and Neighbouring Countries.* London. [S. a., 1877]; **Idem.** *The Blue Books and What Is to Come Next.* London. [1877]; **Idem.** *Handy Book on the Eastern Question, being a Very Recent View of Turkey.* London. 1878.

българите от страна на европейските наблюдатели станало при много трудни условия, защото османската държавна и гръцката църковна пропаганда се стремели да ги представят като аморфна маса под различни неутрални названия – рая, славяни, християни, дори гърци. Камбъл настоява, че българите имат самостоятелна национална физиономия и вместо да се препоръчва те да бъдат включени в обща южнославянска конфедерация, следва да им се признае правото на собствена национална държава.¹³⁸ Камбъл е особено ценен за агитацията като експерт, който показва несъстоятелността на твърдението на консервативното правителство, че от съображения на имперската политика в Индия трябва всячески да се подкрепят властта и религиозният престиж на султана.¹³⁹

В памфлета на Джеймс Айтън *“Как да се реши Източният въпрос”*,¹⁴⁰ предупрежденията на Дентън придобиват още по-определена форма. Той предвижда, че ако Англия продължава да стои на инертната си позиция, „подвижните” сили Австро-Унгария и Русия може да се установят завинаги в зоните на османското наследство в Европа. „Може ли турското правителство да бъде свалено без голяма война?” – пита Айтън. Това може да стане, ако Англия не само възприеме руските схващания по българския въпрос, но и успее да й отнеме инициативата в подпомагането на българите. Той препоръчва: „Англия следва да се откаже от всякакъв съюз с Турция по повод случилата се варварщина.” Англия обаче по никакъв начин не трябва да позволи на Русия и Австро-Унгария да спечелят позиции в Европейска Турция, а напротив – използвайки опита си от Индостан, като определи равни права за всички религии, да изпревари и изтласка тези държави. Той полемизира с лорд Биконсфилд във връзка с неговото твърдение, че ако Англия се отдръпне от своя съюз с Турция, то Австрия и Русия ще спечелят, без да загубят нито един войник и нито един шилинг. „Напротив, – възразява Айтън, – най-доброто за Англия е да нанесе удар срещу двете империи на Балканите, но не с подкрепа

¹³⁸ Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, с. 114.

¹³⁹ Shannon, R. *Gladstone and the Bulgarian Agitation*, pp. 59, 254.

¹⁴⁰ Aytoun, J. *How to Settle the Eastern Question*. London. 1876, pp. 4-5.

на Турция, а с поощрението на новите и пълни с жизненост нации, между които сега идва ред на българите.¹⁴¹

Този памфлет има особено значение в публицистичната кампания по Източния въпрос. Той свидетелства за политика с по-далечна перспектива, която провеждат някои от политически ангажираните с българската агитация либерални дейци. Хуманитарното покривало става прозрачно, когато се привеждат аргументи за историческата отговорност, за английското влияние и интереси. Икономическият анализ започнат от Хоумс и политическия на Дентън, е завършен в стратегическа перспектива от Айтън, който намира основания за преориентация на политиката на Изток и не крие това.

По такъв начин моралната кампания за извършените в далечните Балкани жестокости отстъпва или се съединява с основателни аргументи за историческа отговорност за бъдещето на английското влияние Югоизточна Европа, България в частност. Тази концепция е общ резултат от взаимодействието на две идейни и политически фактора – на Гладстон с неговата партийна политика и на агитацията с нейната спонтанна хуманитарна реакция.

Това развитие предизвиква неизбежна контраофанзива на консерваторите. След края на юли 1876 г. в редовете на Консервативната партия се налага основателно убеждение, че „българската агитация” не е някаква „отминаваща глупост”, както първоначално я определя Дизраели, или „духовен каприз”, както я възприема Елиът, а реален фактор, застрашаващ както позицията на Англия на Изток, така и политическото бъдеще на самата партия. След установяване на истинността на събитията в България става ясно, че Англия е изправена пред постоянен, а не временен проблем. „Скоро неизбежният конфликт ще излезе наяве и ще трябва много да внимаваме дали въображаеми интереси или погрешно насочени симпатии няма да ни принудят да участваме в него” – предупреждава на 7 октомври смятания за неутрален седмичник „Икономист”. Обстановката налага Консервативната партия трябва не само да следи да не бъде въввлечена в общоевропейски усложнения, но и да запази своя политически престиж в страната.

¹⁴¹ **Idem.** *The Future of the East.* London. 1877, p. 5.

Непознатата по своя обseg и интензивност конфронтация срещу управляващата партия следва да бъде неутрализирана с противоположни емоционални аргументи, понеже моралният ефект в българските събития неочаквано се оказва много силен. Ако за водачите на агитацията „България стана символ на неконформистката съвест”, то консервативната пропаганда залага на патриотичните чувства в британското общество. Консервативната теза – „патриотизмът – висша форма на хуманизъм”, показва не само деформация на вековни понятия. Тя свидетелства, че раздражението, обвзело хората около Дизраели, моделира едва ли не партийна програма. По време на цялата криза консерваторите с неприкрита тенденциозност се наричат „национална партия”. Този довод е прилаган в линията „Русия – славянство – България – британски интереси”. „Националната” партия била избрала последното, понеже първите три компонента представлявали историческо отрицание на мястото на Англия в света.” Ако Русия влезе в България, – предвижда друг коментар в „Икономист”, – едва ли цяла Европа би могла да я принуди да излезе оттам.” Този аргумент става последното прикритие за отстъпващите първоначално консерватори.

Главно оръжие в противопоставянето на агитацията на либералите е разпространяването на тезата, че българското национално движение е инспирирано от Русия и че България ще стане бъдеща руска провинция. Два дни след националната конференция по Източния въпрос на 8 декември в „Сент Джеймсиз Хол” в Брайтън спешно е образувана консервативна Асоциация по Източния въпрос, която трябва да защити традиционната политика на Англия. Тази асоциация възниква като “патриотичен” антипод на пробългарската агитация. Тя агитира общественото мнение с лични гледища по Източния въпрос и по положението на българите в противоположна на либералите насока.¹⁴²

Главен исторически аргумент на тези публикации е заплашителната перспектива, че като помага на българите, Англия ще послужи на чужди интереси на Изток. Интересът се противопоставя на морала и истината с типична английска откровеност. Започват да се издават памфлети, чийто брой

¹⁴² Пантев, А. *Пос. съч.*, с. 116–117.

само за един месец достига 108. Наблюдава се истинска памфлетна борба, вземаща размери, съпоставими само с тези по времето на Гражданската война отпреди два века. Отново се играе на националното чувство, но в обратен смисъл. В един от памфлетите се констатира, че за пръв път един бивш английски министър говори така грозно за своята страна. В друг се напада Джеймс Брайс, който според автора “се гаврел с английската кръв, пролята през Кримската война”. Хенри Едуардс, известен историк-славист, апелира Англия да не се поддава на сантименталности. От пътуванията си в Сърбия, Черна гора и България той е разбрал, че „тези народи никога няма да станат приятели на Англия”. Анонимен памфлет ожесточено твърди, че борбата около българските жестокости, която така последователно провеждат либералите “не е нищо друго освен борба за власт... Тази борба няма нищо общо с истинските интереси на англичаните и господин Гладстон следва да престане да се прави на наивен”.¹⁴³

Ожесточеният дебат се води не само на ниво публицистични аргументи и контрааргументи. Ангажираността на гражданството в подкрепа на пробългарската агитация и контраагитацията на моменти взема характер на физически сблъсък. В навечерието на новата 1877 г. на Трафалгарския площад в Лондон се провеждат в непосредствена близост два митинга – единият организиран от либерални дейци, другият – от консерваторите. Според „Илъстриейд Лъндън Нюз” врявата и освиркването били толкова силни, щото не било възможно да се разбере какво говори нито един от ораторите.

До избухването на войната обаче определен превес във взаимната партийна канонада имат либералите. Не случайно разгледаните тук контрамерки на консерваторите се изразяват в памфлети, декларации и непопулярни събирания, докато в арсенала на Либералната партия на преден план излизат масовите обществени акции. Но още преди Цариградската конференция всички форми на междупартийната борба предвиждат като най-вероятен вариант в преодоляването на кризата създаването на българска автономна област. Този факт оказва значително влияние върху по-нататъшното поведение на английската дипломация по Източния въпрос и възпира крайните

¹⁴³ Edwards, H. S. *The Slavonian Provinces of Turkey*. London, 1876.

противници на националната независимост на българите. Междувременно в политическата динамика на Източния въпрос навлиза в следваща фаза.

Въпреки значителните си прояви българската агитация тя не се налага като трайна тенденция в английската политика. Напротив очертава се доминиращо противоположно настроение, особено след като Русия се ориентира от дипломатическия към въоръжения вариант в разрешаването на балканската криза. В резултат от това българската агитация бива изтласкана към периферията на британския политически живот. Именно тогава се създават или засилват дейността си антируски и антиславянски организации като Дружеството за защита на британските интереси срещу руската агресия на Изток, Асоциацията за защита на Турция, Дружеството на белия орел и подобни."¹⁴⁴

С приближаването на войната през началните месеци на 1877 г. агитацията срещу правителството се оказва в затруднено положение. Туркофобските настроения почват да губят позиции даже в самата Либерална партия. Смятаните за крайни възгледи на Гладстон са посрещнати хладно от страна на официалните водачи на партията Хартингтън и Гренвил. Показателен за обществените реакции е и много по-умерения успех на втората брошура на Гладстон „Уроци по клане”. Това развитие подсилва неотстъпчивостта на Дизраели, който в беседа с руския посланик граф Пьотър Шувалов през февруари 1877 г. застъпва само темата за реформиране на Османската империя и се обявява против откъсване на територии от нея.¹⁴⁵

Гренвил и Хартингтън са силно обезпокоени от нарастващата критика на някои постулати на британската източна политика. В реч от декември 1876 г. Гренвил публично изразява несъгласие с „крайностите”, произнесени от Гладстон. По повод националната конференция Хартингтън пише на Гренвил, че е доволен от това, че речите там са били по-умерени, отколкото е предполагал, но ако това се продължи, „нищо няма да спре разцеплението в партията”. Това е открито предупреждение за отделяне. „Хората от

¹⁴⁴ Пантев, А. *Българският въпрос във Великобритания*, с. 131

¹⁴⁵ Пак там.

конференцията, – пише в друго писмо Хартингтън – не си дават сметка какво може да стане след разрушаването на Турската империя."¹⁴⁶

Отношенията между Гладстон и Хартингтън свързани с позициите им по Източния въпрос достигат границата на открит разрыв. Последният настоява Гренвил да насочи партията към намиране на общ език между умерените консерватори и умерени либерали по Източния въпрос, и към ограничааване на близки връзки между партията и агитацията.¹⁴⁷

Консервативната партия също е засегната от разногласия по Източния въпрос. Самият Дизраели с развитието на кризата почва да губи доверие в лорд Солзбъри, особено във връзка с поведението му на Цариградската конференция. В писмото си до лорд Дарби, от 8 декември 1876 г., Дизраели саркастично забелязва, че Солзбъри бил станал „повече руснак, отколкото Игнатиев”.¹⁴⁸ В своите лични писма Хенри Лейард, който заема поста на дискредитирания Елиът, пише, че „сега в кабинета има 12 министри и 7 партии”. От друга страна се стига до сближаване на кралицата с твърдите консерватори – Дизраели и неговите поддръжници.

Тактическата линия на английското правителство е остро критикувана в Лондон от противоположна страна. Някои консерватори я окачествяват като прекалено примирителна към Русия и недостатъчно протурска. „Аз много се съмнявам каква ще бъде нашата позиция в Цариград, – пише с песимизъм бившият посланик в Турция Хенри Елиът, – след като русите, необезпокоявани от никого, спечелят войната.”¹⁴⁹ Израз на неудовлетворение от колебливата политика на Англия показва и неговият приемник Хенри Остин Лейард. „Моята позиция тук, – пише той на жена си на 1 март 1878 г. – е много трудна. Благодарение на зигзагите на нашия кабинет сега не ни обичат нито турците, нито европейците. Не може ли най-сетне да разберем какво искат нашите държавници. Аз съм съгласен, че турците заслужават своята плачевна участ, но какво по-нататък?”¹⁵⁰ След Санстефанския мирен договор Лейард пише на своята племенница: „Всичко това можеше да се предотврати преди няколко

¹⁴⁶ *Пос. съч.*, с. 132.

¹⁴⁷ *Пак там.*

¹⁴⁸ [British Library] *Add. MS. 54 772*, f. 12.

¹⁴⁹ [National Archives], *FO 364, William White Papers*, Vol. 2, f. 49.

¹⁵⁰ [British Library] *Add. MS. 38 939*, f. 21.

месеца само с няколко твърди думи. Сега у нас много хора ще видят какво става, но е много късно. Те се подведоха от Гладстоновата идея за нови славянски държави и дори министър-председателят не можа да бъде достатъчно твърд с тях."

В средата на март 1878 г. вестник „Стандард“ пише, че „правителството не можа да се справи с развихрилите се страсти на хора, забравили, че са англичани, а сякаш родени в балканските села”.¹⁵¹ Дори „Таймс”, който сравнително обективно отразява българските събития и войната на Изток, упреква в една своя статия „наивността на ония, които си мислеха, че всичко ще мине с даване на автономия на въстаналите български провинции”.¹⁵² При тази обстановка Дизраели се оплаква на ежегодната среща на Земеделската асоциация, като заявява, че „някои хора не разбират опасностите не само от страна на Русия, но и от пристрастената агитация срещу османското владичество над славяните”.¹⁵³

В писмо от 28 септември 1877 година Лейард констатира съмнителното раздвоение относно правилността на британската външна политика всред английската колония в Турция. Благодарение на агитацията на Гладстон много англичани в Цариград гледат на него като на сатана. Според Лейард вестник „Таймс” вече не изразява мнението на англичаните – той е в ръцете на чужда клика от кореспонденти, които мразят Англия. „Руското злато, – възкликва, по-нататък Лейард – прави повече от руските оръдия.”¹⁵⁴

Така кризата в англо-руските отношения по време на войната се простира и върху въпроса за съдбата на българския народ – да бъде ли той отново жертван в името на английските интереси, или Великобритания да се ориентира към политическото и културно бъдеще на Балканския полуостров. Ходът на войната, практическата неспособност на Англия да повлияе върху развитието на военните действия допринася много за постепенната загуба на островната самоувереност на нейната морска сила, която господства от Ламанша до Тихия океан. Противоруските чувства в политическите среди,

¹⁵¹ *The Standard*, March 16, 1878.

¹⁵² *The Times*, March 19, 1878.

¹⁵³ *The Eastern Question. Speeches by the Earl of Beaconsfield and Lord Derby*. London. 1876, p. 9.

¹⁵⁴ *Add. MS. 38 939*, ff. 48-49.

изведени в патологичните форми на национална омраза в Лондон, са адекватни с най-високата точка на антиславянската и антибългарска политика на тази страна през целия XIX век. Но въпреки превратностите на войната, въпреки промените в настроенията на някои лабилни обществени кръгове силната пробългарска агитация не заглъхва и остава траен политически фактор в история на Великобритания, а в определена степен и на българите.

Избухването на войната донася своеобразна инверсия в обществените настроения във Великобритания. Високите нравствени качества и лично мъжество на водачите на агитацията са изложени на изпитание от дамгосващи обвинения в предателство. Списание „Сетърдей Ривю”, което единствено не осъжда жестокостите в България, на първата си страница в броя от 7 юли пише: „Няма съмнение, че при форсирането на Дунава руската артилерия е била насочена специално срещу британското консулство в Русе”, а при бомбардировката на Видин през Освободителната война румънската артилерия от Калафат се насочвала главно срещу местната синагога. Същото списание коментира: „Ако България е освободена от Русия, няма никакво значение дали тя ще бъде независима или автономна. Тя ще следва съдбата на държавите в Средна Азия, окупирани от Русия.”

Противно на британската дипломатическа практика, в официалната документация на Форийн Офис е включен т. нар. „*Стратегически план за отбрана на България*”, съставен от Сафет паша при консултацията на Лейард. Целта на този план е малките крепости да продължават съпротивата си срещу евентуалното успешно развитие на руското настъпление, „за да се възстанови старото англо-турско приятелство”.¹⁵⁵ От една страна, признава се парализацията на проосманските чувства в Англия посредством българската агитация, а от друга страна, не без основание се допуска, че с победата на руското оръжие край Дунав ще стане постепенно възможна регенерация на политическата русофобия в британското общество.

След преминаването на руските войски отвъд Балкана пропагандата на Консервативната партия категоризира застъпниците на българската кауза като национални предатели. Особено характерна в това отношение е реакцията

¹⁵⁵ **Пантев, А.** *Българският въпрос във Великобритания*, с. 134.

срещу изявлението на историка Едуард Фрийман: „Нека да погинат интересите на Англия, нека пропадне нашето господство в Индия, но ние трябва да накажем лошата страна и да подкрепим добрата”, произнесена на Националната конференция по Източния въпрос на 8 декември 1876 г., фраза посрещната изключително рязко от поддръжниците на Дизраели. Много доволен от тази декларация, последният посочва, че „тя изразява морала и националния манталитет на тези хора”.¹⁵⁶ По този повод Гладстон е предупреден от официалните водачи на Либералната партия граф Джордж Гренвил и маркиз Хартингтън, че ако не се избягнат крайности, това може да доведе до непредвидими резултати. Към тези възражения по-късно се присъединява Уилям Е. Фостър, един от най-антидизраелевски настроените водачи на партията. Самият Гладстон, в частно писмо, изразява безпокойство от развитието на критиката срещу правителството в тази посока, понеже тя оскърбявала „вековното чувство на национална гордост у англичаните”.¹⁵⁷

Вероятно Гладстон разбира, че българският въпрос в тогавашната му фаза може да намали нравствената привлекателност на една кампания, при която той става най-популярният държавник в Европа. „Нашите страни, – се казва в писмо до руския посланик в Лондон граф Пьотър Шувалов, приписвано на Гладстон, с тревожна настойчивост – трябва да избягнат глупостта да бъдат въвлечени във войната, която и за двете ще донесе много тежки изпитания... Аз получих много писма, в които сега ме приканват да осъдя руските и българските жестокости над мюсюлманите, така както навремето заклеих турските в България. Русия следва да се държи така, че да не дава повод за разпространението на подобни слухове, от които могат да се възползват нейните врагове в Англия. Въпросът е неотложен и на тази тенденция следва да се сложи незабавно край.”¹⁵⁸ Отговорът на граф Шувалов е също показателен в това отношение. Той уверява Гладстон, че в Русия ценят високо неговите думи за справедливите намерения на царя във войната, но подобни слухове винаги ще се разпространяват, ако от тях има нужда лондонският кабинет. Виждаме, че въпреки цялата си англomanия Шувалов разбира, че

¹⁵⁶ *Add. MS. 3189*, f. 61.

¹⁵⁷ *Add. 44 454*, ff. 270–271; *Add. 47 435*, f. 19.

¹⁵⁸ За автентичността на писмата на Гладстон до Шувалов и Милютин вж.: **Shannon, R.** *Gladstone and the Bulgarian Agitation*, pp. 261–262

Гладстон е разтревожен преди всичко от положението, в което може да изпадне неговата партия. Необичайно студеният отговор на Шувалов в момент, когато последният упорито работи за предотвратяването на англо-руската колизия, говори за неговата убеденост, че поради стремителните победи на руското оръжие Гладстон губи почва сред английското обществено мнение и че сега е време да се преговаря не толкова с опозицията, колкото с правителството. В това отношение пробългарското движение е свършило работата си през втората половина на 1876 г. и сега, изчерпано политически, има малко място в междудържавна те контакти.

Няма съмнение, че още със започването на войната Гладстон си е давал сметка, че „прекалената” защита на каузата на българското освобождение би намалила големия му политически актив, извоюван по времето на българската агитация. Войната дава нова аргументация на консервативната пропаганда, чийто подем е практически оползотворяван с военна агитация. На 4 август 1877 г. е съставен първият батальон на доброволци от Есекс, рекрутиран под егидата на местната организация на Консервативна партия. Батальонът, командван от генерал-полковник У. Н. Тъфнъл, е инспектиран от генерал П. Андерсън. Коментарът на присъстващия на тържеството консервативен член на парламента Е. Джонстън е, че „това събитие ще направи епоха в европейската история и ще реши степента на руските начинания”. Колкото и оперетно да звучи, той свидетелства за пряката ангажираност на консерваторите в такива бомбастични демонстрации.¹⁵⁹

Настъпва инверсия в обществената реакция спрямо събитията на Балканите. Заговаря се за български и руски жестокости на театъра на бойните действия, които са отхвърлени категорично от Шувалов. След като този опит да си послужат с аргументацията на либералите, но в обратен смисъл, не успява, консервативният печат възобновява овехтели исторически позовавания, че „българите са варварски и отмъстителен народ”, опровергани далеч преди войната от много английски учени и пътешественици.¹⁶⁰

Обезпокоен от тази кампания, Гладстон се обръща няколкократно с поверителни писма до Шувалов в Лондон и до Д. А. Милютин, руския военен

¹⁵⁹ Пантев, А. *Българският въпрос във Великобритания*, с. 136.

¹⁶⁰ *Пак там.*

министър, за да поиска и от руското правителство умереност в декларациите, както и формална готовност за посредничеството на европейския концерт на силите. Още на 2 септември 1877 г., когато конкретният изход от кампанията крие много неизвестни, Гладстон пише до Шувалов, че в интерес на успеха на делото, което е започнала Русия, императорът трябва да спази предварително дадената дума.¹⁶¹ Това писмо е вероятно отговор на писмо на Д. А. Милютин от главната квартира в Бяла, в което руският военен министър търси „благотворната намеса“ на Гладстон за смекчаване на нарастващата англо-руска враждебност.¹⁶² Чрез своята близка приятелка, рускинята Олга Новикова, самопровъзгласила агитаторка на руските интереси и на панславизма, Гладстон моли във второ писмо Шувалов Русия да се държи така, че „да има възможност да не загуби своите нови приятели в Европа“.¹⁶³ Дали това е опасение от страна на Гладстон, че прекалено острата конфронтация ще навреди на неговия политически престиж, или той е разтревожен за общоанглийските интереси, в случай че в тази война Русия отиде твърде далеч? Но и в двата случая е ясно, че съдбата на България или по-точно размерите на България, в чието създаване вече никой не се съмнява, стоят като възлов момент в съображенията на либералите, в техните съмнения и колебания относно смисъла и историческата перспектива от по-нататъшната подкрепа на българите въобще.

Неутрализацията на политическата русофобия от страна на агитацията в Англия има значителен политически резултат. През февруари и март 1877 г. и английското, и руското правителство намират за целесъобразно подновяването на контактите между страните, подписали Цариградския протокол. Общите преговори протичат при руска инициатива, докато преките контакти между Лондон и Петербург са започнати от британското правителство.

При тази европейска политическа обстановка на 31 март по настояване на Солзбъри е подписан т. нар. Лондонски протокол. По същото време обаче, когато Англия приема протокола, правителството взема след продължителни дискусии едно друго, крайно благоприятно за Турция решение. За посланик в Цариград на мястото на Х. Елиът е назначен Хенри Остин Лейард, принципен

¹⁶¹ *Add. 44 455*, f. 15.

¹⁶² *Ibid.*, f. 84.

¹⁶³ *Ibid.*, f. 89.

и последователен туркофил, много енергична и способна личност. Това решение, взето под натиска на Дизраели и кралицата, по думите на Робърт Блейк всъщност анулира Лондонския протокол.¹⁶⁴ Тази нулификация на английските подписи под Лондонския протокол оказва допълнителен импулс в решението на Турция да не се поддава на препоръките на европейската дипломация. Английският коментар към протокола поставя на една плоскост условията по демобилизацията на войските на Русия и Турция и установяването на мир между тези страни. Способността на английското правителство да осуети опитите за налагане на реформи в Европейска Турция създава лъжливо самочувствие у туркофилите в кабинета. Всред тях се формира убеждението, че Англия сама е в състояние да се справи с намесата на Русия в Източния въпрос и същевременно, че Русия ще срещне повече враждебност, отколкото приятелство от страна на другите европейски държави. Дори либералите като Гладстон и Гренвил смятат, че „няма държава, която ще съдейства на руските домогвания, с изключение на САЩ.“¹⁶⁵

Дотолкова, доколкото в Англия разбират, че главната цел на войната е освобождението на България, тези констатации, направени в края на 1876 г., звучат само месеци по-късно доста непредвидливо и се оказват несъстоятелни. След издаването на императорския указ за обявяването на войната от 24 април 1877 г. само Англия изразява официален протест, позовавайки се на чл. 9 от Парижкия мирен договор. Останалите държави са предварително неутрализирани по дипломатически път. Очакванията на лорд Биконсфилд, че възприемането на въоръжения вариант за разрешаването на кризата ще стресне умерените дейци в кабинета и либералите от парламентарната опозиция, не се оправдават. Искането на министър-председателя от 9 май 1877 г. за морска демонстрация срещу руската военна инициатива е решително отхвърлено от кабинета след силен натиск от страна на британската общественост. Тогава идва ред на заплахите за националната сигурност на самата Англия.

Британският дипломатически постулат е, че Турция трябва да бъде подкрепяна колкото се може по-дълго. Този конвенционален начин на действие е резултат от английските стратегически интереси, налагащи укрепването на

¹⁶⁴ **Blake, Robert.** *Disraeli.* London. 1966, p. 620.

¹⁶⁵ **Ramm, Agatha (Ed.)** *Disraeli.* London. 1966, p.620.

имперските комуникации. Русия е единствената сила, която има теоретичната възможност или да се отпрати директно към Индия по суша, или да постигне същата цел по заобиколен път, като пресече пътя на Англия към Индия. Кралската флота – най-силният аргумент в британското политическо поведение – е безсилна към такава евентуалност.

В дневника си срещу 15 април Гладстон пише, че смята за свой „свят дълг“ да напише статия за предизвикалата възторг у него Черна гора (публикувана в сп. „Найнтийт Сенчъри“, брой 3 за 1877), и отбелязва, че Русия има всички основания за решимостта си да изпълни самостоятелно задължението, което европейския концерт отбягва.¹⁶⁶ Той успява да внуши на своя приятел поета-лауреат Алфред Тенисън да напише сонет, възхваляващ доблестните черногорци, заемащ обособено място в творчеството му.¹⁶⁷ Страстта, с която излага своята позиция по Източния въпрос при посещение у Чарлз Дарвин, изтръгва от великия натуралист възклицанието: „Каква чест за мен е, че такъв велик човек ме е удостоил с посещението си!“¹⁶⁸

Известният английски историк Джордж С. Р. Китсън-Кларк преценява българската агитация и участието на Гладстон в нея като събитие, променило хода на историята на страната.¹⁶⁹ Макар че кампанията не постига своите цели, тя оформя съюза на Гладстон с неконформистите и този съюз сега не се разпада. Агитацията поставя Гладстон и начело на движението на Джоузеф Чембърлейн за създаване на национална организация на либералите, съответстваща на Националния съюз на консервативните асоциации, и когато през май 1877 г. на основата на Националната образователна лига се оформя Националната либерална федерация, Гладстон е поканен да произнесе реч на създаването ѝ. От този момент става ясно, че той отново е водачът на партията. Радикалните водачи Чембърлейн и Чарлз Дилк използват съществуващата структура на Националната образователна лига и опита на кокъса (местен партиен комитет) в Бирмингам за формирането на постоянна национална организация. В Бирмингам на Гладстон е устроено триумфално посрещане и повече от 30 хиляди души слушат неговата реч в претъпкания „Бингли Хол“.

¹⁶⁶ *The Gladstone Diaries*. Ed. by H. C. G. Matthew. Vol. 9, p. 142.

¹⁶⁷ **Martin, R. B.** *Tennyson: The Unquiet Heart*. London. 1980, p. 516.

¹⁶⁸ **Morley, J.** *Op. cit.*, vol. II, p. 562.

¹⁶⁹ **Kitson Clark, G. R.** *An Expanding Society: Britain 1830–1900*. Cambridge. 1967, p. 46.

Ръководството на националната организация попада в ръцете на Чембърлейн и верни нему сътрудници, като в речта си той отправя нападки за апатия и липса на ясно виждане за бъдещето на партията от страна на официалните лидери.¹⁷⁰ Но ако радикалните водачи са имали намерение да използват магията на харизматичния политик, за да изтласкат вигските аристократи, те, както показват събитията, остават измамани. Гладстон не чувства особени симпатии към техните амбиции.

След разпускането на парламента той се оттегля в Хадън, където се стичат тълпи негови почитатели, дошли да видят „народния Уилям“. Оттогава до края на Гладстоновия живот градчето става място за поклонничество, така че после се налага да бъде прокарана алея, прикрита от жив плет, за да може той да отива необезпокояван на църковна служба.

До края на своя политически път Гладстон не престава да отправя обвинения срещу класовия егоизъм на „горните десет хиляди“ и да възхвалява естественото превъзходство на „здравите морални инстинкти“ на масите. Но това съвсем не означава някаква привързаност към егалитаристки идеи. Когато през декември 1878 г. големият историк на изкуството и естетик Джон Ръскин, гостуващ му в Хадън, го обвинява, че принадлежи към онези политици, за които всички хора са равни, Гладстон отвръща: „Аз съм твърд привърженик на аристократичния принцип – вярвам в управлението на най-добрите. Аз съм стопроцентов неегалитарист.“¹⁷¹ Гладстон е убеден, че „управлението на най-добрите“ може да се осъществява в условията на свободното действие на неограничаваната с нищо конкуренция между личности, интереси и идеи.

През октомври – ноември 1877 г. Гладстон посещава Ирландия, за да получи почетното гражданство на Дъблин. Но извън това посещението се ограничава със северните райони на по-компактно протестантско население и не прибавя много към неговите виждания на проблемите на страната. Католическа Ирландия като цяло остава хладна към неговия „кръстоносен поход“ срещу султанското правителство.

¹⁷⁰ **Watson, R. S.** *The National Liberal Federation: From Its Commencement to the General Election of 1906.* London. 1907, pp. 89; **Garvin, J. L.** *Life of Joseph Chamberlain.* Vol. 1. London. 1932, p. 260.

¹⁷¹ *Glynne-Gladstone MS. 1402*; **Hewison, R.** *John Ruskin.* London. 1976, p. 182.

Твърди се, че независимо от различните нюанси в политиката на правителствата на Палмерстън, Дизраели и Гладстон английските интереси изискват неизменно поддържане на интегритета на Османската империя.¹⁷² Гладстон и дейците на българската агитация стават изразители на алтернативното виждане на целите и методите на британската политика по отношение на Османската империя и балканските аспекти на Източния въпрос. То също се подчинява на определена антируска насоченост – става дума за използването на националните движения и новосъздадените държави като ефикасна бариера срещу руското влияние на Балканите и в Средиземноморието.¹⁷³

Консервативният водач Биконсфилд не само че не проявява каквито и да било симпатии към националните движения и аспирациите на балканските народи, но и с политическата програма на “*imperium et libertas*” проваля опитите за реално подобряване на положението им в една реформирана султанска империя и решаване на Източния въпрос в благоприятен за потиснатите народи смисъл. Тук първостепенно значение имат имперски и стратегически съображения – както заявява Биконсфилд на своя външен министър лорд Дарби, – приемането на идеята за автономия на въстаналите балкански народи би направило „по-малко абсурдно” искането на ирландците за „хоум рул”, а всеки удар върху султана би имало дестабилизиращ ефект върху положението в британска Индия, за чието мюсюлманско население той е духовен водач-халиф.¹⁷⁴

Русия започва войната срещу Турция при много по-благоприятни условия отколкото преди четвърт век – в ролята на пълномощница на Европа. Още на 6 декември 1876 г. германският канцлер Бисмарк, последван от френския министър на външните работи херцог Дьоказ и италианския министър-председател Депретис, заявяват, че ако султанът откаже да приеме проекта на Цариградската конференция, войната от страна на Русия ще бъде

¹⁷² Пантев, А. Историческата българистика в Англия и САЩ, с. 32.

¹⁷³ Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, 1856–1876, с. 38-41, 131–137, 167–170; Същият. *Историческата българистика в Англия и САЩ 1856–1919 г.* София. 1986, с. 13–14.

¹⁷⁴ [Bodleian Library. Modern Western MSS] *Hughenden Papers. Eastern Question.* Box 14/D.; Blake, Robert. *Disraeli*, p. 612.

законно действие и техните страни ще се придържат към строг неутралитет. Но, от друга страна, финансовото състояние на страната не позволява активна и мащабна политика – финансовият министър барон М. Х. Рейтерн още в началото на октомври 1876 г. предупреждава императора, че въвличането във война и свързаните с нея огромни разходи ще подкопаят извършваната финансова реформа, останалите Велики сили не ще позволят на Русия да се възползва от плодовете на победата, а политическите последици са непредвидими. Но Александър II пренебрегва доводите на своя министър, който според него предлага Русия да бъде унижена.¹⁷⁵

Руско-турската война засилва разделението в британското общество по отношение на принципите и насоките на външната политика на страната, както рядко е ставало преди. Дори след обявяването на Руско-турската война Гладстон не прекратява усилията за намиране на решение, което би било израз на колективната воля на европейските сили и би станало реализация на решенията на Цариградската конференция. Въпреки недоволството и опасенията на номиналните водачи на Либералната партия той подготвя пет резолюции по Източната криза, внесени в Камарата на общините на 7 май, които по неговите думи не срещат „нищо едно одобрение от горните официални кръгове”.¹⁷⁶ В първата от тях се порицава султанското правителство, което не е изпълнило своите задължения по Парижкия договор от 1856 г.; във втората се заявява, че на това основание то е загубило правото да предявява искания за морална или материална подкрепа от страна на Великобритания; с третата се настоява за предоставяне на самоуправление на балканските народи; четвъртата препоръчва Великите сили да окажат колективен натиск върху Портата; с петата първите четири се представят на вниманието на правителството. Последното обаче се обединява около своя шеф, щом Гладстон обявява своите намерения, а Хартингтън и Гренвил го упрекват, че действията му ще доведат до разцепление в Либералната партия. Гренвил използва цялото си влияние на Гладстонов приятел, за да смекчи тона на резолюциите.

¹⁷⁵ Боханов, А. Н. и др. *Российские самодержци (1801–1917)*. Москва. 1993, с. 207.

¹⁷⁶ *The Gladstone Diaries*, vol. 9, Apr. 27, 1877.

На 7 май Гладстон произнася една от своите най-големи парламентарни речи, въпреки че не може да използва предварително подготвените цитати, понеже е забравил очилата си. Преди това Хартингтън е заявил в Камарата, че не смята за подходящо да подкрепя третата и четвъртата резолюция, тъй че Гладстон признава, че това вероятно ще има отрицателен ефект върху настроението в парламента. Но въпреки това той излага своето виждане, че не би трябвало „защитата на голямата кауза на Изтока” да бъде оставена в ръцете на само една от Великите сили, а върху Османската империя трябва да се окаже натиск от обединена Европа, както е било преди половин година във връзка с освобождението на Гърция.¹⁷⁷ Гладстон започва своята два и половина часова реч в определено враждебна атмосфера, но скоро силата на неговото красноречие привлича депутатите от кулоарите на парламента и дори политически противник като младия племенник на маркиз Солзбъри Артър Балфур, бъдещ министър на външните работи и министър-председател, пише по-сетне, че не може да изтрие впечатлението от Гладстоновата реторика от своята памет. Но в резултат на слабата подкрепа на собствената партия и обединяването на консерваторите резолюциите са отхвърлени с мнозинство от 121 гласа, по-голямо от обичайното. Въпреки това Гладстон заявява, че „бие камбаната за турския деспотизъм”, който ще бъде премахнат в обозримо бъдеще и това ще бъде прието като „благородно деяние” от християнския, а и от целия свят. Но пред себе си той признава, че никога не помни такова безнадеждно „чувство на самотна борба”, усещане за слабост и нищожество.¹⁷⁸

Идеята за ролята на „европейския концерт” (фразата влиза в употреба по времето около Парижкия конгрес от 1856 г.) или „голямото обединение на Великите сили”, или „големият европейски съвет”, както го нарича Гладстон, добива нарастваща популярност през последните десетилетия на века. През 90-те години и скептично настроеният към такива определения маркиз Солзбъри говори за „зачатъчна европейска федерация”. Кралица Виктория също употребява понятието „европейски концерт” в смисъла, придаван му

¹⁷⁷ [Hansard]. *House of Commons Debates*. 3rd Ser. Vol. 234, cols. 404-416; Bassett, Arthur Tilney (Ed.) *Gladstone's Speeches: Descriptive Index and Bibliography* ([S.l.]: Methuen, 1916), p. 470-504.

¹⁷⁸ „Never did I feel weaker or more wormlike” – *The Gladstone Diaries*. Vol. 9, May 7, 1877.

впоследствие. Но едва след голямата криза на Източния въпрос през 70-те години фразата получава квазиинституционален смисъл.¹⁷⁹

Сред ораторските прояви на Гладстон през 1877 г. се открояват две речи, произнесени в училищната зала на Хадън, които са публикувани, както става обичайно за повечето му речи, и добиват по този начин национално значение. Първата реч се основава на пътеписа на двете англичанки Джорджина Макензи и Полина Ърби „Славянските провинции на Османската империя”, към чието второ издание Гладстон написва предговор. Той изтъква нетърпимостта на османското господство на потиснатите християнски народи, по отношение на които правителството действа по начин, противен на основните функции на държавата – опазването на собствеността, реда, светостта на семейството, осигуряване на свобода на съвестта, на просвещението и пр. При неспособността му да се реформира въстанията на потиснатите народи са естествени.¹⁸⁰ На 24 ноември Гладстон произнася в Хадън реч за русите, турците и българите. Повод за нея са разпространяваните от английския журналист Арчибалд Форбс твърдения, завърнал се от бойния театър на Балкана, за някакви зверства на руснаци и на българи над цивилното мюсюлманско население, за невъобразимата корупция в руската войска и прочие. Гладстон се обявява против неоснователните и неподкрепени с конкретни факти твърдения и се застъпва за характера и поведението на българите, като посочва свидетелствата на англичани, съпровождащи руските армии – военния аташе полк. Уелзли, кореспондента на „Таймс” полк. Чарлз Бракънбъри (Charles Booth Brackenbury, 1831 – 1890, автор на военни трудове и военен кореспондент на “Таймс” по време на войните в Европа през 60-70-те години на XIX век).

На 4 януари 1878 г. Националната федерация на либералните асоциации с председател Джоузеф Чембърлейн издава обръщение „Англия и войната”, в което се изразява безпокойство от перспективата страната да бъде въввлечена в Руско-турската война, предвид езика на речите на министър-председателя в Ейлзбъри и Гилдхол. Това оправдава надигащата се в страната нова агитация в

¹⁷⁹ Holbraad, Carsten. *The Concert of Europe: A Study in German and British International Theory, 1815–1914*. London. 1970, pp. 4, 165–171.

¹⁸⁰ Gladstone, W. E. *The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire. An Address Delivered at Hawarden, Jan. 6, 1877*. London. 1877.

полза на британския неутралитет. Икономическите интереси и националната чест изискват да не се напуска позицията,¹⁸¹ заета на Цариградската конференция – защита на християнските поданици на султана, населението на България и Босна не може да бъде оставено на безконтролното и корумпирано управление на турските паши. Обединената търговска камара на Ливърпул приема на 11 януари резолюция в полза на неутралитета, в подкрепа на линията на министрите Дарби и Карнарвън, които впоследствие подават оставки поради несъгласие с провокационните жестове на министър-председателя лорд Биконсфилд. Впрочем тези оставки са приписани от някои вестници на интригите на Гладстон и неговите съмишленици, който бил воден от желание да сваля правителството на Биконсфилд и да грабне водачеството на партията от официалните ѝ водачи.¹⁸²

Политикът не винаги може да избира задачите, с които да се заеме, но неговите увлечения и пристрастия извън политиката му принадлежат. Ако погледнем списъка на неговите публикации, ще видим къде лежат неговите основни интереси. През 1878 г. Гладстон публикува седем тома, в които е събрал статиите си, написани през предшестващите 36 години. Три от тях са посветени изцяло на религията. Като пише за нея, той изразява своите съкровени възгледи, без да се съобразява със своите или на неговата партия интереси или удобство.

Тълкуванията на Гладстоновите мотиви за участие в българската агитация, а и в последвалото движение за британски неутралитет са били и продължават да бъдат полярни. За един А.Дж.П. Тейлър въпросът опира до явен опортюнизъм и политически амбиции и движението е влакът, който отвежда Гладстон на спирката, за която се е отправил – министър-председателското кресло. Според Р. Милман „кръстоносният поход“ срещу “архиубиеца” - султана – е за големия политик психологическа необходимост, успокояване на съвестта за обвързването му с правителството, водило Кримската война в името на запазване на владенията на азиатския сатрап”.¹⁸³

¹⁸¹ **National Federation of Liberal Associations.** *England and the War.* - Glynne-Gladstone MSS 1706.

¹⁸² Glynne-Gladstone MSS 1706; *Liverpool and Lancashire General Advertiser*, Feb, 4, 1878.

¹⁸³ **Taylor, A. J. P.** *The Trouble-Makers: Dissent over Foreign Policy, 1792–1939.* London. 1957; **Millman, R.** *Britain and the Eastern Question*, p. 216.

Твърденията, че Гладстон се изявява по време на българската агитация през 1876 г. и през следващата година в търсенето на политически дивиденди, не са оправдани поне в непосредствен план. Не само че официалното вигско ръководство на партията не одобрява неговата ангажираност с протестната кампания, но когато през ноември 1877 г. той прави първото си пътуване в Ирландия, „Таймс“ пише за него като най-непопулярния британски политик: „Авторът на провалилия се проект за ирландски университет, противникът на ватиканизма е по-запомнен в Ирландия от министъра, формулирал и прокарал закона за ирландската църква и аграрния закон”.¹⁸⁴

Проточилата се обсада на Плевен води до промяна в обществените настроения във Великобритания – приятелите на султана се активизират. А настъплението на руските войски през зимата на 1877–1878 г. и особено приближаването до Цариград водят до надигането на нова вълна на ендемичната през XIX в. русофобия. Правителството на лорд Биконсфилд прави заплашителни действия по отношение на Русия – праща в Дарданелите ескадра на Средиземноморския флот, без да има съгласието на султана, иска и получава от парламента допълнителен военен кредит от 6 млн. ф. ст. Създава се обстановка на военна истерия, а една подхванатата от тълпите мюзикхолна песен дава названието на специфичния британски шовинизъм – „джингоизъм”.¹⁸⁵

Привържениците на британския неутралитет както отделни лица, даже и някои привърженици на консерваторите, тъй и организации – Генералният съвет на либералните асоциации, местни либерални асоциации (в Саутуърк, Дарлингтън, Труро, Челтнъм, Оксфорд, Мидълсбро), Лигата на земеделските работници, Конференцията на неконформистите, жители на различни градове – пращат на Гладстон писма и резолюции, приемани на митинги, проведени през

¹⁸⁴ **The Times**, Nov. 17, 1877.

¹⁸⁵ *Джингоизъм* – създадена от журналисти през 1878 г. дума със значение шовинизъм. Идва от мюзикхолната песен на Джордж У. Хънт „Ний не щем да се бием”, с която нейният изпълнител – певецът Джилбърт Макдърмът – се прославя. Тя почва с куплета: „Ний не щем да се бием, но в името на Джинго (жаргонна дума за Бог), ако потрябва, / Ний имаме и кораби, ний имаме и войници, ний имаме и пари. / Ний бихме Мечока преди и дорде сме истински британци / Руски крак не ще стъпи в Цариград”. Вж.: **Cunningham, H.** *The Language of Politics*. – In: **Samuel, Raphael (Ed.)** *Patriotism: The Making and Unmaking of National Identity*. Vol. 1: History and Politics; Vol. 3: National Fictions (London, 1989).

януари – февруари. В тях се настоява за запазване на неутралитета, осъжда се искането за допълнителните военни кредити, изразява се задоволство от предстоящото избавление на потиснатите народи на Балканите, като се изразява съжаление, че Англия не може да сподели заслугите за него.¹⁸⁶ Уилям Морис, една от ключовите фигури на Асоциацията по Източния въпрос, Хенри Броудхърст, президент на Лигата за работническо представителство, и други активисти на българската агитация отпреди година и половина опитват да организират мащабни прояви в полза на неутралитета, против милитаристичните жестове на правителството на Биконсфилд – събрания в най-големите лондонски зали – “Ексетър Хол” и „Агрикълчъръл Хол”.¹⁸⁷

На 4 февруари Гладстон произнася реч срещу военната истерия, подбуждана от правителството и част от пресата, като заявява, че една война ще противоречи на добре разбраните британски интереси. Неговите прояви утвърждават авторитета му в очите на неговите привърженици и в някои от писмата, изпратени му по това време, се настоява той отново да поеме водаческия пост.¹⁸⁸ Но в същото време противниците му започват срещу него злостна кампания – в неговия архив съхраняван в Архивното ведомство на графство Флинтшир, се пазят оскърбителни писма, най-често анонимни, в които е обвиняван, че е „пъклен предател на своето отечество”, „главен виновник за войната”, „руски агент”, „луд за връзване” и други подобни.¹⁸⁹ Джингоистки тълпи изпочупват стъклата на прозорците на лондонския му дом, в един случай Гладстон и жена му трябва да търсят спасение във входа на случайна къща.

Напрежението в англо-руските отношения се засилва все повече, в самия британски кабинет се стига до разцепление – през март, след като вече е оттеглял веднъж оставката си, го напуска външният министър лорд Дарби, а с него и министърът на колониите лорд Карнарвън. Ръководител на Форийн Офис става маркиз Солзбъри, който ще контролира британската външна политика през голяма част от следващия четвърт век. Отношенията с Русия по

¹⁸⁶ *Glynne-Gladstone MSS. 714,716.*

¹⁸⁷ *The Collected Letters of William Morris.* Ed. by Norman Kelvin. Vol. I: 1848-80. Princeton, N.J., 1984, pp. 323-326; **Genov, R.** *The English WorkingMen and Eastern Crisis of 1876-78.* – Bulgarian Historical Review, vol. XX, 1992, Nos. 1–2, p. 57.

¹⁸⁸ 197 Glynne-Gladstone MS. 715. 1, 8 Ibid.

¹⁸⁹ *Ibid.*

мнението на някои автори са по-скоро война на нерви. Според известния историк А.Дж.П. Тейлър Великобритания не е била готова за война, корабите на Средиземноморския флот са повече годни за музейни експонати, а сухопътните сили са незначителни. Макар и постигнало в крайна сметка победа благодарение на храбростта и числеността на руските войници, изправено пред заплахата от англо-австрийска намеса в полза на султана и пред лицето на предстоящ банкрут, руското правителство е принудено да се откаже от своите амбициозни намерения още в края на 1877 г.¹⁹⁰

Санстефанският договор, колкото и да отговоря на националните аспирации на българите, е прелиминарен (предварителен) по характер и в много отношения е обречен – по силата още на решенията на Лондонската конференция от 1871 г., на предварящите войната австро-руски споразумения (колкото и спорни да са те), от уверенията, които руската дипломация дава в хода на войната на Великобритания. Отдавна е известно, че още на 25 януари 1878 г. руският посланик в Лондон граф Пьотър Шувалов съобщава на лорд Дарби, че всички въпроси, засягащи Европа – за териториалните промени, ще й бъдат представени за разискване. Така че свикването на Берлинския ареопаг, третия дипломатически конгрес в Европа през XIX в., е решено най-малкото месец преди подписването на Санстефанския договор. Още повече че той е обусловен от решенията на Лондонската конференция седем години преди това, с която се легитимира едностранната ревизия на Парижкия договор, но заедно с това се предвижда в бъдеще промени на международните договори да се решават със съгласието на всички Велики сили.

На 6 май 1877 г. императорското правителство упълномощава посланика в Лондон граф Шувалов да заяви официално, че „България ще бъде ограничена на юг до Балкана.¹⁹¹ Договорът, създал една голяма България, обхващаща почти всички земи, населени с етнически българи, трябва да бъде преразгледан от Берлинския конгрес под председателството на германския канцлер княз Ото фон Бисмарк, който предлага услугите си на „честен посредник“. По същество основните му решения са предрешени от серията тайни споразумения, постигнати през май 1878 г. – англо-австрийско, англо-

¹⁹⁰ Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of the Great Powers*. London, 1989, p. 245

¹⁹¹ Игнатиев, Н. П. *Пос. съч.*, с. 261.

турско и англо-руско. Те не остават дълго време в тайна – текстът на споразумението между външния министър Солзбъри и руския посланик Шувалов например се появява още на следващия ден във в. „Глоуб”, продаден от зле платен писар във Форийн Офис.

На 18 април 1878 г. Солзбъри пише на посланика в Цариград Лейард, че „тази страна има народно управление и следователно не може да се разчита да действа по единодушен или последователен начин, което означава, че ще бъде изоставен рискът от противодействие на руското настъпление на юг в Азия като спекулативна”. Но той смята, че британската политика ще защитава всеки колониален пост със същото упорство, както Гибралтар.¹⁹²

Берлинският конгрес действително осакатява България, такава каквато е определена от проекта на Цариградската конференция и от прелиминарния мир от Сан Стефано. Територията ѝ е разделена на пет части – на Княжество България са оставени една трета от нахиите (окръзите), шест са дадени на Сърбия, единадесет на Румъния, други шест са върнати безусловно на султана, двадесет и девет са отделени в Македония, двадесет и две са обособени като автономна Източна Румелия. Граф Игнатиев до известна степен е прав, като казва, че в Берлин въдворяват не мира, а “европейския и източен раздор за много дълги години”.¹⁹³ Лорд Биконсфилд има ефектни прояви на Берлинския конгрес, които му спечелват възхищението даже на Бисмарк, който не се сдържа да възкликне, че „Старият еврейин е истински мъж” (макар че според някои фразата е апокрифна). Договорът, дал на Великобритания о. Кипър, без да е направила и един изстрел (както и право нейни кораби да минават през Проливите и без съгласието на султана), запазил Османската империя наистина като предимно азиатска държава, но достатъчно силна, за да прегради пътя на Русия към Средиземно море, се възприема като триумф на Дизраели, макар че е подготвен главно от Солзбъри.¹⁹⁴ Далеч по-малко успешни са случаите на намеса в Афганистан и Зулуленд (Южна Африка), където британският империализъм търпи поражения.

¹⁹² Lee, D. E. *Great Britain and the Cyprus Convention*. Cambridge, 1934, p. 75.

¹⁹³ Игнатиев, Н. П. *Пос. съч.*, с. 807.

¹⁹⁴ Панайотов, Ив. *Към дипломатическата история на Берлинския конгрес*. -Истор. преглед, 1968, кн. 2, с. 88–110; Feuchtwanger, E. J. *Democracy and Empire: Britain 1865–1914*. The New History of England. 9. London. 1985, p. 107.

Британският министър-председател се връща от Берлин на 16 юли, схванат от подагра, подкрепян под ръка от Солзбъри, но сияещ, и заявява, че е донесъл „мир с чест”. Но резултатът от конгреса се определя в немалка степен от Бисмарк – всъщност 1878 г. отбелязва началото на германското надмощие на континента, макар че тогава малко хора във Великобритания чувстват особено безпокойство от промяната на европейското равновесие на силите. Самият Солзбъри ще признае двадесетина години по-късно, че в Берлин англичаните са заложили “не на коня, който ще спечели”.¹⁹⁵ Едностранните гаранции за целостта на азиатските владения на султана срещу обещанието за реформи в управлението се оказват нереалистични.

Гладстон не приема твърдението на лорд Биконсфилд, че е донесъл от Берлин един „мир с чест”. Още на 21 юли в реч, произнесена в Саутуърк, три дни след като Биконсфилд е възхвалявал договора в Камарата на лордовете, той го напада яростно. За разлика от своя опонент Гладстон смята, че всеки политически въпрос поставя и ясни морални проблеми. С особено силни изрази той окачествява англо-турската конвенция за Кипър като „безумен акт на двуличие, който ще остане ненадминат и едва ли някога ще бъде достигнат в историята на народите”. Той приветства избавлението на балканските народи в резултат на руската победа, макар и да посочва, че Санстефанският договор е дал на българите територии, които никога не са били техни и принадлежат на гърците. В речи пред парламента и в статии той отправя остра критика не само по отношение на решенията на Берлинския конгрес, но и начина, по който е интерпретиран духът на британската дипломация от лорд Биконсфилд и маркиз Солзбъри. „На този конгрес на Великите сили гласът на Англия не беше чуван в унисон с институциите, историята и характера на Англия. По всеки въпрос, който беше повдиган и ставаше предмет на сериозно обсъждане, беше чуван гласът на лорд Биконсфилд и лорд Солзбъри, който звучеше с тона на Метерних, а не с тона на Канинг или на лорд Палмерстън, или на лорд Ръсел...

¹⁹⁵ **Cunningham, Allan** „*The Wrong Horse?*” *Anglo-Turkish Relations before the First World War*. – St. Anthony's Papers. No. 17, 56-76.

Аз твърдя, че тяхната задача беше да застанат на страната на свободата, но аз заявявам, че те застанаха на страната на робството.”¹⁹⁶

На 30 юли Гладстон произнася голяма реч в Камарата на общините, в която оценява Берлинския договор и англо-турската конвенция. За него резултатът от завършилата война е несъмнено положителен: „Голяма грешка е да се смята, че Турция не е претърпяла едно разделяне. Първият голям факт, който констатираме, е, че седем милиона души, намиращи се по-рано под нейно управление, сега са напълно и, надявам се, окончателно освободени от игото.” Призната е независимостта на Румъния, Сърбия, Черна гора. Макар че Северна България става трибутарно, васално княжество, тя по мнението на Гладстон е фактически независима. Той се противопоставя на осакатяването на голямата българска държава от Сан Стефано, предприето, за да не бъдели обслужвали руските интереси и амбиции. Тъкмо напротив, посочва Гладстон, изкуственото и несправедливо отделяне на българите на юг от Балкана от братята им на север от него ще създаде достатъчно поводи за руска намеса и интриги. Гладстон се застъпва и за гърците в Османската империя, които са били на страната на султана по време на Руско-турската война и са разчитали на Британия, но не са получили нищо.¹⁹⁷

Критиката, която Гладстон отправя срещу консервативните опоненти, е не по отношение на личностите, а на принципите на политиката – позицията на правителствените делегати на Берлинския конгрес е била осъдителна – вместо да застанат на „страната на свободата”, каквито са традициите на Великобритания, те са възприели линия, която ги поставя на „страната на робството.” Особено критичен е Гладстон към слагането на ръка върху Кипър и британските ангажименти за поддържане на целостта на азиатските владения на Османската империя, която нито е защитима, нито способна да се реформира. В това отношение правителство е нарушило прерогативите на парламента и е действало неконституционно.¹⁹⁸

¹⁹⁶ **March-Phillips, Lisle, and Christian, Bertram (Comps. and eds.)** *Some Hawarden Letters 1878–1913. Written to Mrs Drew (Miss Mary Gladstone)*, p. 16.

¹⁹⁷ **Bassett, Arthur Tilney** (Ed.) *Gladstone's Speeches: Descriptive Index and Bibliography* ([S.l.]: Methuen, 1916), p. 505-552.

¹⁹⁸ **Gladstone, W. E.** *The Berlin Congress and Anglo-Turkish Convention. Speech of the Rt. Hon. W. E. Gladstone in the House of Commons on July 30, 1878.* London. 1878, pp. 8, 13, 22.

В статията си „Мисията на Англия“ от септември 1878 г. Гладстон критикува мотивите и целите на външната политика на лорд Биконсфилд, осъжда егоизма ѝ по отношение на Европа и агресивността в придобиване на колонии. Великобритания по негово мнение вече е придобила такава огромна империя, щото самото ѝ управление е свръх силите на метрополията. Той не приема политиката на безусловна подкрепа на Османската империя, оправдавана с обстоятелството, че била „бариера по пътя към Изтока“, която обезсилва всякакви хуманитарни мотиви в отношението към потиснатите народи. Страната трябва да се придържа във външната си политика към традицията от времето на неговия някогашен кумир Канинг – „подкрепа на рационалната свобода и самоуправлението“ навсякъде по света, а междудържавните отношения трябва да се ръководят от същите морални принципи както и отношенията между индивидите – тема, която ще стане основна по знаменитата Мидлотианска кампания след една година.¹⁹⁹

И двадесет години по-сетне Гладстон продължава да смята, че „влиянieto на Англия беше основната причина да се разстрои европейският концерт през 1876–1880 г.“, а на Берлинския конгрес тя е заела позицията „най-малко благоприятна за свободата на Изтока“. Своите действия той осмисля като усилия за издигане на идеята за европейския концерт в очите на общественото мнение и да се смекчи донейде „нашата дейност в подкрепа на Турция“, чиято способност да се нареди сред цивилизованите нации е била поставена на „решително изпитание – негативно, поради пълния провал на плановете за вътрешни реформи и, уви, позитивно, чрез ужасните жестокости, които опустошиха България и доведоха до ново осакатяване на нейната територия“.²⁰⁰

Дизраели е винаги е бил запленил от външната политика като арена за висше държавническо майсторство, на която освен това може да докаже в каква степен се е идентифицирал с националните интереси. Така че той охотно се впуска в тази област, макар че управлява през период когато Великобритания не е застрашена от сериозни заплахи. Определено той опитва

¹⁹⁹ Gladstone, W. E. *England's Mission*. – The Nineteenth Century, Sept. 1878, pp. 650-684.

²⁰⁰ Gladstone, W. E. *The Eastern Crisis. Letter to the Duke of Westminster*. London. 1897, pp. 4, 8-9.

да върви по стъпките на Палмерстън, който практикува една либерална политика в подкрепа на националните и освободителните движения в Европа и извън нея, съчетана с брутално налагане на британските интереси. Дизраели не е привърженик на толкова агресивна и рискована линия, защото съзнава, че мощта на Великобритания е преди всичко икономическа, а не военна (сухопътните сили на страната през голяма част на XIX век не надхвърлят 140 хиляди души, съответно, 120 хиляди пехота, останалата част поделена почти по равно между кавалерия и артилерия, при това голямата част разквартирувани по колониите).

Отношението на Дизраели към империята е свързано с разбирането на положението на Великобритания изправена лице с лице срещу другите Велики сили. Нейната мощ се определя от индустрията, търговията и флотата, при това тя е предимно извъневропейска. Още през 1859 г. Дизраели предрича заместването на европейското равновесие на силите от ново – световно и докато на континентална Европа предстои изтощаване на силите и упадък в резултат на раздори, конфликти и войни, то на Великобритания, свързана в много отношения, толкова със “стария”, колкото и с “новия” свят, предстои блестящо бъдеще. Това означава, че от една страна тя трябва да избягва излишна и рискована намеса в европейските работи. От друга империята е тази, която придава тежест на Великобритания в тях.²⁰¹

Достигнал повторно министър-председателския пост, от 1874 г. насетне, обаче, той започва доста енергично да реализира програмата очертана две години преди това. Купуването на акциите на Суецкия канал от египетския хедив Исмаил през ноември 1875 г. (45 % от акциите на *Compagnie universale pour l'un canal maritime* за 4 милиона паунда заети от лондонската банкова къща Ротшилд) и обявяването на кралица Виктория за императрица на Индия, стават символи на ангажирането на Дизраели с Индия и на подкрепата на Османската империя като “врата към Индия”.²⁰²

Освен това Дизраели трябва да действа в една променена европейска конфигурация. Познатото равновесие на силите е коренно променено в резултат от катастрофалния разгром на Франция през 1871 г. и създаването на

²⁰¹ Smith, P. *Disraeli: A Brief Life*. Cambridge, 1999, p. 185.

²⁰² Ibid., p. 139.

Втората германска империя. Повечето британски политици лидери, с изключение на Дизраели, не виждат причина да се противопоставят на процеса на обединение на Германия, спрямо които са били благоприятно настроени в течение на десетилетия;

Той е британския държавник, схванал най-бързо какви могат да бъдат последиците от появата на обединена Германия на европейската политическа карта.

На 9 февруари 1871 г., Дизраели като водач на консервативната опозиция в Камарата на общините заявява (няколко дни след подписването на френско-германското примирие): “Тази война представлява германската революция, тя е по-важно политическо събитие от Френската революция през миналия век... Не остана дипломатическа традиция, която да не беше пометена... Равновесието на силите е напълно разрушено и страната, която пострада най-много, която последиците от тази голяма промяна, е Англия”.²⁰³

За това колко сериозно Дизраели разглежда евентуално германско надмощие в Европа проличава при “военната тревога” от 1875 г., когато Франция е заплашена от “превантивна война”.²⁰⁴ Дизраели инструктира външния министър лорд Дарби да подхвърли на руския канцлер княз Горчаков идеята за сплашване на Германия: “Моето лично мнение е, че трябва да предприеме нещо за запазване на мира в Европа, както направи стария Пам (лорд Палмерстън) ... Може да се съюзим с Русия конкретно за тази цел; могат да бъдат поканени други сили, като Австрия, евентуално и Италия да се присъединят”.²⁰⁵ Предвид обстоятелството, че Дизраели е обладан от дълбоко недоверие към руските имперски амбиции, дори да намека за евентуално англо-руско сближение е повече от показателно.²⁰⁶ Впрочем Джордж Кенан доказва, че кризата около “военната тревога” от 1875 г. не е била толкова значима, колкото шума около нея и реална, така че Дизраели е реагирал срещу една все още химерична заплаха.²⁰⁷

²⁰³ Monypenny, W. F., and Buckle, G. E. *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*. Vol. II. London, p. 473; Gall, Lothar. *Bismarck: The White Revolutionary*. Vol. 2: 1871-1898. London, etc., 1926, p. 40.

²⁰⁴ Кисинджър, Х. *Дипломацията*. Прев. от англ. София: Труд, 1997, с. 127.

²⁰⁵ Blake, Robert. *Disraeli*. New York, 1966, p. 574.

²⁰⁶ Кисинджър, Х. *Пос. съч.*, с. 127.

²⁰⁷ Kennan, G. *Decline of Bismarck's Order of Europe*. Princeton, N.J., 1979, p. 11.

Програмните речи на Дизраели от 1872 г., в които той формулира идеологията на Консервативната партия и нейните три основни цели – утвърждаването на традиционните институции, подобряване на положението на народа и укрепването на империята, се предшестват от други негови изказвания през 1852 и 1866-68 г.²⁰⁸ Като финансов министър през 1852 г., притиснат от затруднения Дизраели се оплаква, че “колониите са като воденичен камък на врата ни”, а през 1866 г. отново в същото качество отново ги обявява за “безполезен товар”.²⁰⁹ Те дават основание да се смята, че Дизраели не се интересува от разширяването и консолидирането на империята, освен по изключение. Но има и свидетелства в полза на това, че запазването на империята го занимава през цялата му кариера.²¹⁰

Изразявани са съмнения доколко неговата европейска политика е била мотивирана от имперски съображения, в смисъл на пренасяне в тази политика на реалната тежест дължаща се на факта напритежаването на огромна империя простираща се във всички части на света, или на разчитането на империята като на “видим израз на мощта на Англия в световните работи”.²¹¹ За Дизраели отношението към империята се определя и от вътрешнополитически съображения – като средство за постигане на социална интеграция, ограничаване на класовите конфликти, обединяването на “двете нации”, от които се състои страната (както гласи подзаглавието на неговия социален роман от 1848 г. “Сибил”), както и разбира се, намирането на кауза обединяваща Консервативната партия.

Като водач на торите Дизраели се застъпва за нова форма на империализъм, различен от практикувания след XVII век, по същество търговска експанзия, чрез която Великобритания си е изградила империя в “състояние на разсеяност”, по думите на идеолога на късновикторианския идеолог на “голяма Британия”, историка Джон Сили. В прочутата си реч от Кристалния дворец, от 24 юни 1872 г., Дизраели заявява: “Проблемът не е тривиален. Въпросът е дали ще се задоволите с една удобна Англия

²⁰⁸ **Bradford, Sarah.** *Disraeli.* New York, 1982, p. 295.

²⁰⁹ **Machin, I.** *Op. cit.*, p. 6.

²¹⁰ **Stembridge, Stanley R.** *Disraeli and the Millstones.* – *The Journal of British Studies*, Vol. 5, No. 1 (Nov. 1965), 126.

²¹¹ **Thornton, A. P.** *The Imperial Idea and Its Enemies.* London, 1959, pp. XII-XIII; **Stembridge, Stanley R.** *Op. cit.*, 131.

моделирана по континентални принципи, вървяща неотменимо към незавидна участ, или ще живеете във велика страна, в която вашите синове ще се издигат до върховни позиции и ще печелят уважението не само на своите съотечественици, но и на целия свят”.

Той противопоставя на либералната политика, основаваща се според него на “принципи внесени от континента”, консервативна програма основаваща се на традицията и националната чест. Консерваторите имат три основни цели: утвърждането на традиционните институции, на “установената” (държавната Англиканска църква), земевладелската аристокрация; подобряване положението на мнозинството от народа и “укрепването на империята”. Дизраели приема идеята за автономия на “белите”, заселнически колонии, но тя трябва да бъде неотделима от “мащабна политика на консолидиране на империята”, съпродена от високи митнически тарифи, осигуряване използването на земята в колониалните територии, както и определяне на взаимните военни задължения на метрополията и колониите. По същество Дизраели формулира дневния ред на дискусиата по имперската политика, която продължава през следващите четиридесет години.²¹²

Воден от такива убеждения Дизраели се чувства длъжен да се противопоставя на руската заплаха срещу Османската империя. През XIX в. в британското обществено мнение се е вкоренило убеждението, че Русия е основна заплаха за британските позиции в света, чрез едно клещовидно движение – с едното острие насочено към Цариград, другото – към Индия и Централна Азия.²¹³

Външната политика на Дизраели – ефектни, смайващи действия с авантюристичен замах, с в контраст с негероичната политика на предшестващото либерално правителство на Гладстон и естествено заплеляват въображението на обществото. Първото негово действие е покупката на пакета акции на компанията на Суецкия канал принадлежащи на египетския хедив през 1875 г. Дизраели действа светкавично осигурявайки незабавно заем от 4

²¹² **Kebbel, T. E. (Ed.)** *Selected Speeches of the Rt. Hon. the Earl of Beaconsfield*. Vol II. London, 1882, pp. 523-535; **Wiener, Joel H. (Ed.)** *Great Britain: Foreign Policy and the Span of the Empire, 1689-1971*. Vol. 3. New York-London, 1972. p. 2500.

²¹³ **Kazemzadeh, Firus.** *Russia and the Middle East*. In: **Lederer, Ivo (Ed.)** *Russian Foreign Policy*. New Haven-London: Yale UP, 1962. p. 498.

милиона паунда от банковата къща на Ротшилд и след това съобщава за сделката на кралица Виктория със знаменитата фраза “Ето Ви го, госпожо!” (става дума за Суецкия канал). Но твърдението за британски контрол върху него е неточно. Въпросните акции на хедива са ипотекирани за 25 години, така че англичаните не получават даже никакви специални права на глас в съвета на компанията, а преминаването на канала от търговски кораби, след плащането на такса, е свободно.²¹⁴ Тъй като Дизраели извършва операцията по време когато парламента е във ваканция и не може да се допита до него, Гладстон не изпуска възможността да го нападне за неконституционни действия. Той предрича, че проникването на финансови интереси ще доведе в крайна сметка до политически интереси. Едно от малкото предсказания, които се сбъдват, при това именно на второто правителство на Гладстон, инак обявяван за “антиимпериалист” се пада през 1882 г. да окупира Египет.

На второ място Дизраели успява да прокара през парламент Закон за титулатурата на монарха, с който кралицата получава титлата “императрица на Индия”. Тази титла е потвърдена през януари 1877 г. на дурбар (събрание на индийските владетели в Делхи). Идеята не принадлежи на Дизраели, тя се обмисля още от времето на Индийското въстание през 1857-1858 г., но става част от стратегията на Дизраели за спечелване на благоразположението на кралицата и извеждането и от самоналоженого отшелничество след смъртта на съпруга ѝ – принц Алберт Сакс-Кобург-Готски. Това са повече действия с шоу ефект и критиките на либералната опозиция в парламента за “бомбастично театралничене” не са лишени от основание. Но като цяло те се вписват в една, изглеждаща последователна, политика на издигане на нова висота “имперското величие”.²¹⁵

През 1875 г. Дизраели и оглавявяваното от него правителство се изправят пред нова криза на Източния въпрос, който изглежда позагълхнал след Кримската война. През ноември 1875 г. пише на своята доверена приятелка контеса Селина Бранфорд, че на него е било отредено да сблъска

²¹⁴ **Seaman, L. C. B.** *Victorian England: Aspects of English and Imperial History, 1837-1901.* London, 1973, p. 206.

²¹⁵ **Blake, R.** *Op. cit.*, p. 594.

Източния въпрос, станал голяма на политиците от предходното поколение и “може би – да го реши”.²¹⁶

Поддържането на Османската империя като бариера срещу руската експанзия към топлите морета става неразделна част от британската имперска стратегия, не само през време на управлението на Дизраели през 70-те години, но и през целия XIX век.

Дизраели тълкува Берлинския меморандум, предложен от ръководителите на дипломатията на държавите от Съюза на тримата императори като индикация за курс към радробяване на Османската империя, от което Великобритания е изключена и се оплаква на руския посланик в Лондон граф Шувалов: “Англия е третирана, сякаш е Черна гора или Босна”.²¹⁷ При единство на трите “северни империи” (Русия, Германия и Австро-Унгария) на Великобритания би било трудно да се противопостави. При все това Дизраели, в духа на Палмерстъновото агресивното налагане на британските интереси, решава да демонстрира сила. Той заповядва влизането ескадра от британската средиземноморска флота в залива Безика и демонстрира своите симпатии, за да подтикне османското правителство към непреклонност и да разпали по този начин латентни противоречия в Съюза на тримата императори. Дизраели, който не се с прекалена скромност пише на кралица Виктория, че е разнебитил Съюза на тримата императори - “той е унищожен, разпаднал се като римски триумвират”.²¹⁸

Репортажите на американския журналист Дженюериъс Макгахан (в случая действащ като кореспондент на лондонския пролиберален вестник “Дейли нюз”), описващи с графични детайли следите на масовите репресии, от лятото на 1876 г. както и предварителния доклад на изпратения да изследва последиците от потушаването на Априлското въстание американски генерален консул Юджийн Скайлър, публикуван в лондонската преса в началото на август 1876 г., допринасят за надигането на вълна от възмущение във Великобритания. Всъщност там още от месец юли насетне се свикват спонтанно митинги и публични събрания в различни градове и селища в

²¹⁶ Monypenny, W. F., and Buckle, G. E. *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*. Vol. VI. p. 14.

²¹⁷ Taylor, A. J. P. *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*. Oxford: OUP, 1954. p. 236.

²¹⁸ *Ibid.*, p. 237.

Англия, които достигат до 400 (при по-малък брой в Шотландия и Ирландия) и се стига до появата на широко протестно движение получило известност като “агитация по българските ужаси” или просто “българска агитация”.²¹⁹ Основните искания издигани от различните прояви на движението са за промяна в традиционната политика на подкрепа на интегритета на владенията на османските султани на всяка цена, наказване на виновниците за зверствата, евентуално предоставяне на автономия на въстаналите християнски провинции. В крайна сметка “българската агитация”, по определението на известния британски историк Ричард Шенън, се превръща в най-значимия случай на навлизане на общественото мнение в сферата на дипломатията, резервирана дотогава за практикуващите я представители на аристократичния елит.²²⁰

“Българските ужаси” са дебатирани в Камарата на общините няколко пъти през лятото на 1876 г. Самият Дизраели участва в тях на 10 и 26 юли, като втория случай е последната му проява в нея, тъй като е издигнат в перски сан и преминава в горната камара. В първия случай той опитва да омаловажи размера на кланетата и репресиите, като се усъмнява относно броя на българите хвърлени в затворите и подложени на мъчения. Основавайки се на съмнението си на “експерт”, посетил Ориента преди 35 години, Дизраели заявява, че изтезанията са рядко практикувани от жителите му, които предпочитат “да уреждат отношенията си с обвиняемите по много по-експедитивен начин”. Сведенията за извършените жестокости той нарича “приказки от кафенетата”, една фраза, която по-късно му струва скъпо. Министър-председателят не само надценява своите впечатления добити като турист през неговата младост, но е и дезинформиран донейде от британския посланик в Цариград, сър Хенри Елиът. Той не изпраща полученото от Хътън Дюпюи, консула в Одрин, пост по-близък до мястото на събитията, така че Форийн Офис трябва първоначално да разчита на съобщението на британския

²¹⁹ **Genov, R.** *The English Working Men and the Eastern Crisis of 1876-1878.* – Bulgarian Historical Review, vol. XX (1992), No. 1-2, pp. 44-58.

²²⁰ **Shannon, Richard T.** *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876.* London, 1963, pp. 43, 45, 49.

консул в Русе, Далзиъл, за разговорите, които той е чул да се водят в кафенетата в града.²²¹

Темата за империята ясно присъства в дебатите по българските жестокости в британския парламент. По време на дебата от 10 юли 1876 г. Дизраели заявява, че “военните действия срещу въстания винаги са жестоки” и сравнява въстанието в България със събитията в Ямайка десет години преди това - бруталното потушаване на въстанието на бившите черни роби през 1865 г. от губернатора Едуард Ейр, което предизвиква политическа буря в метрополията, защото е извършено с големи жестокости, които стават широко известни. Но те са приети като нещо в реда на нещата от британското общество, включително от по-сетнешните защитници на българите, с мотива, че са били неизбежни за защита на реда и законността.²²²

Даже кралица Виктория, неизменно твърдо подкрепяща своя любим министър-председател Бенджамин Дизраели, отбелязва в своя дневник, след публикуването на предварителния доклад на Скайлър на 10 август, своето “изключително възбуждение и възмущение” и учудването си от симпатиите на Дизраели към османското правителство.²²³ Либералният пер Джордж Дъглас, 8-ми херцог Аргайл, пък възкликва в Камарата на лордовете, че е потресен от “ужасите на една африканска война в сърцето на християнския свят” и “жестокостите достойни за Чингис хан, в епохата на кралица Виктория”.²²⁴ Очевидно, тези разкрития са били чувствителен удар върху убеждението на викторианците за неотвратимо и непреодолимо обществено усъвършенстване и морална правота.

В резултат на риториката на Гладстон и водачите на “българската агитация” от 1876 г. Дизраели се превръща за част от британската публика, а и за българското обществено мнение, в не по-малко страховит злодей. Един от нейните най-активни дейци, оксфордския историк Едуард Фрийман, наричан иронично “Бернард Клервоски” на “българската агитация” (алюзия за

²²¹ Вж. **Temperley, Harold.** *The Bulgarian and Other Atrocities in the Light of Historical Criticism.* Proceedings of the British Academy, Vol. XVII (1931).

²²² **Hansard.** Parliamentary Debates. Vol. 230, 1876, col. 1181.) **Saab, A. P.** *Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes, 1856-1878.* Cambridge, Mass.-London, 1991, p. 44.

²²³ **Buckle, G. E. (Ed.)** *The Letters of Queen Victoria.* 2nd and 3rd ser. Vol. II (1872-78). London, 1926, p. 476.

²²⁴ **Daily News,** Sept. 13, 1876; **Hansard.** Vol. CCCXII (1876), col. 649.

въдновителя на втория кръстоносен поход), е особено невъздържан в своите нападки. Евреите и турците, казва той, са се “съюзили срещу християните”, а Дизраели е готов да “пожертва английската политика” в името на “еврейските чувства”.²²⁵ Самият Гладстон пише на своята съпруга, че “юдейските чувства” на министър-председателя, който готов да рискува правителството в полза на турците разкриват “истинските и дълбоки черти на неговия характер”.²²⁶

“Българската агитация” от 1876 г. е разглеждана като продължение на парламентарния дуел между Гладстон и Дизраели, заел няколко десетилетия на Викторианската епоха.²²⁷ Гладстон не е инициатор, нито най-активния участник в движението. Но оценява неговия потенциал като средство за обединяване на партията, снабдявайки я с една “морална кауза”, както и за фокусиране на общественото недоволство. След като е подтикван от различни страни (включително от бившия либералски водач и негов някогашен правителствен шеф лорд Джон Ръсел), Гладстон заема решителна позиция и публикува в началото на септември 1876 г. своя памфлет “Българските ужаси и Източния въпрос”.

Към края на парламентарната сесия, на 31 юли, отново е дебатиран въпроса за жестокостите в България. Дизраели опитва отново да защити своята политика и резервите си по отношение на сведенията за събитията. “Аз не бях убеден, че трябва да се приеме приказките на един анонимен българин пред консула в едно кафене, като основа за увереност, макар че сведенията, които получих впоследствие ги потвърдиха”.²²⁸

Изявлението на Дизраели показва известна промяна в неговата позиция, така че самия Гладстон иронично отбелязва, че неговия противник “не бил такъв турчин”, както го е смятал. Но неговата подкрепа на Османската империя се обяснявала, според Гладстон с желанието да печели време, основано на допускането, че “ако не се извършат жизнено важни промени, тя ще се разпадне”. В такъв случай Дизраели се надявал “да вземе Египет като

²²⁵ **Freeman, E. A.** *The Ottoman Power in Europe, Its Nature, Its Growth and Its Decline.* London, 1877, pp. XVIII-XIX.

²²⁶ **Morley, J.** *The Life of William Ewart Gladstone.* Vol. II. London, 1903, pp. 552-553.

²²⁷ Вж. **Seton-Watson, R. W.** *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics.* London, 1935.

²²⁸ **Hansard,** Vol. 231, 1876, col. 203.

своя дял”. Така че, заключава саркастично Гладстон неговия противник можел да “завърши живота си като херцог на Мемфис”.²²⁹

На 6 септември 1876 г. Гладстон публикува своя знаменит памфлет “Българските ужаси и Източният въпрос”, едно от най-силните публицистически произведения на XIX век. Този произведение не само се превръща в бестселър, но има изключителен ефект върху британското и европейското обществено мнение и впоследствие е възприемано като класическо за политическата публицистика на XIX век. Гладстоновата риторика е впечатляваща със своята емоционална невъздържаност и ярост, а една фраза от памфлета “bag and baggage” (подканянето на всички функционери на османската власт – заптии, мюдюри, паши да напуснат опустошените и осквернени от тях балкански християнски провинции “с всичките си партакеша”), влиза като пословица в английския език. Но погледнато от практическа страна, Гладстан предлага едно доста умерено решение на кризата на Източния въпрос, именно, предоставянето от султана на автономия на въпросните провинции.²³⁰

Успехът, който е непосредствен, се дължи на обстоятелството, че Гладстон улавя настроенята споделяни от значителна част от обществото. За първите три дни са продадени 40 000 екземпляра, до края на месеца – 200 000 екземпляра.²³¹ Радикалният журналист Уилям Стед, един от основните водачи на българската агитация, пише на либералния водач, че той отново е заел “съответното място като говорител на националната съвест”.²³²

Основно послание на Гладстоновия памфлет е, че правителството на Дизраели не е отговорило на моралните тежнения на голяма част от обществото, особено на наскоро получилите право на глас работници, които спонтанно са изразили своя протест. Дизраелевото правителство е обвинено в съучастничество със султанското правителство, което не е изпълнило своите

²²⁹ Morley, J. *Op. cit.*, p. 551.

²³⁰ Gladstone, W. E. *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. London, 1876; Гладстон, В. *Български ужаси и Източният въпрос*. Пловдив, 1881; Гладстон, У. *Уроци по клане. Български ужаси*. София, 1994.

²³¹ Morley, J. *Op. cit.*, p. 552.

²³² William T. Stead to Gladstone, 6 Sept. 1876, British Library, Additional Manuscripts 44 303, f. 233.

задължения към християнските си поданици, произтичащи от Парижкия договор от 1856 г.²³³

Гладстон настоява за премахването на управленската анархия в Османската империя, на убийствата и репресиите, за предотвратяване на възможното им повторение. За целта въстаналите балкански провинции следва да получат определена автономия, като не се поставя под въпрос принципа за запазване на целостта на империята. Тази програма на Гладстон е приета като ясна и приемлива, не само от значителна част от британското обществено мнение, но и от панслависткия руски посланик в Цариград граф Н. П. Игнатиев, близък до “военолюбивата партия” в Русия.²³⁴

Три дни след публикуването на памфлета Гладстон произнася не помалко знаменателна реч в Блекхийт до Гринуич, пред множество от около 10 хиляди души, което не разотива въпреки завалелия проливен дъжд. Той призовава да се признае правото на балканските народи на самоопределение – те не трябва да стават “собственост на Русия, или на Австрия, или на Англия, а трябва да принадлежат на тяхното население”. Решението на въпроса според него зависи от сътрудничеството между Англия и Русия, както и от съгласието на всички Велики сили.²³⁵

Речта на Гладстон е знаменателна и с това, че проява на нов момент в британската политика – преминаването към масовата политика, с пряко обръщение към обществото. Дизраели като опитен тактик не остава назад – на 20 септември той произнася реч в Ейлзбъри на годишния банкет на Селскостопанската асоциация в Бъкингамшър. Той заявява, че въстанието в България е подбудено от външни емисари, една любима негова тема, понеже той е убеден, че европейската политика в голяма степен зависи от дейността на “тайни дружества”. Но основна цел на речта е да опровергае сведенията за голям брой жертви и мащабни репресии в България, опирайки се на току-що публикувания неубедителен доклад на британския анкетър Уолтър Беринг.²³⁶ Тази реч според английски историк Ричард Шенън е донейде димна завеса за

²³³ Гладстон У. *Уроци по клане. Българските ужаси*. София, 1994, с. 123.

²³⁴ Игнатиев, Н. П. *Записки (1875-1876)*. Съст. Ив. Илчев. София, 1986, с. 168.

²³⁵ Gladstone, W. E. *A Speech Delivered at Blackheath, September 9, 1876. Together with Letters on the Question of the East*. London, 1876, pp. 10, 21, 23.

²³⁶ Shannon, R. S. *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. London, pp. 129-130.

тактическото отстъпление на Дизраели и насочването му към допускане на известна форма на местна автономия за балканските провинции.

На 9 ноември Дизраели произнася реч на банкета в Гилдхол (Лондонското кметство), в която изразява пълна морална подкрепа на султанското правителство и отправя заплахи към Русия. Тази реч снижава ефекта от съгласието му за британско участие в Цариградската конференция на представители на Великите сили и поражда съмнение в искреността на неговите намерения свързани с нея.²³⁷

Но още на 29 май 1876 г., когато кризата на Източния въпрос не е достигнала своя апогей, министър-председателят Бенджамин Дизраели пише на своя външен министър лорд Едуард Станли, 15-и граф Дарби и излага своето виждане за решаването ѝ. Неговата позиция продължава да бъде основана на запазването на “статуквото на Османската империя”, но тази фраза може да бъде “либерално интерпретирана”, така че “да можем да създадем нови васални държави”.²³⁸

Ако сравним възгледите и изявленията на двамата титани на викторианската политическа арена, идеалиста, моралиста и противника на империализма Гладстон, и опортюниста, експанзиониста и циничния практик на “реалната политика” Дизраели, ще видим, че в конкретния случай техните виждания и предложения съвсем не са диаметрално противоположни.

Наистина биографите на Дизраели често цитират друго изказване на Дизраели, което би трябвало да показва, че той разбира проблемите на страните с нееднородно в религиозно отношение население. “Представете си, - пише той на приятелката си лейди Селина Брадфорд – автономията на Босна с нейното смесено население ..., и тогава автономията на Ирландия ще изглежда по-малко абсурдна.”²³⁹

Все пак автономията на България е приета като потенциална възможност на Цариградската посланическа конференция от декември 1876-януари 1877 г. “Българската агитация” кулминира на 8 декември 1876 г. с провеждането на национална конференция па Източния въпрос в една големите

²³⁷ *Ibid.*, p. 255

²³⁸ *Disraeli to Derby*, Disraeli Papers - Dep. Hughenden 69/4, ff. 13-14. – Modern Western MSS, Bodleian Library, Oxford.

²³⁹ **Blake, Robert.** *Op. cit.*, p. 57.

лондонски зали, Сент Джеймс Хол. Независимо от цветистата, но умерена (на Гладстон) или яростната, крайна (на Фрийман) риторика, конференцията има сравнително ограничена цел – да повлияе върху избора на британския представител на предстоящата конференция в Цариград. Изборът на Робърт Сесил, трети маркиз Солзбъри, виден консервативен политик (и бъдещ приемник на Дизраели като водач на Консервативната партия и министър-председател), се смята за успех в това отношение, тъй като неговите позиции по Източния въпрос се приемат за по-умерени. Действително, на предварителна фаза на конференцията посланиците на Великите сили се обединяват около проект подготвен от руския и американския генерален консул княз Александър Церетелев и Юджийн Скайлър, който предвижда създаването на две автономни български провинции (почти обхващащи българския етнос в неговата цялост в трите области – Мизия, Тракия и Македония).²⁴⁰

Имперските съображения продължават да определят политиката на Дизраели и по време на Руско-турската война. Една от неговите грижи е да не се допусне фатален удар върху авторитета на султана – халиф на мюсюлманите-сунити, който би могъл да има дестабилизиращ ефект върху положението в Британска Индия с нейното огромно мюсюлманско население.²⁴¹

В провеждането на своята външна политика Дизраели опитва да следва Палмерстон, но не притежава нито неговия авторитет, нито работоспособност, нито цветущо здраве. По време на кризата на Източния въпрос той не успява да постигне съгласието на членовете на кабинета (старшите министри) за водене на една по-решителна политика. Неговият външен министър, Едуард Станли, 15-ти граф Дарби (син на бившия торийски водач, министър-председател и шеф на Дизраели), не проявява никаква склонност действена политика. Маркиз Солзбъри, бивш държавен секретар за Индия, британски представител на конференцията на посланиците на Великите сили в Цариград (декември 1876-януари 1877 г.), също представител на едно от старите аристократически семейства, изпитва по-скоро лична и политическа антипатия към Дизраели. На

²⁴⁰ Вж. Протоколите на Цариградската конференция. Варна, 1881.

²⁴¹ **Blake, R.** *Disraeli*. Garden City, 1968, p. 612.)

конференцията Солзбъри сътрудничи с руския посланик граф Н. П. Игнатиев и се стига до приемането на проект за създаване на две автономни български области.²⁴²

В края на войната правителството на Дизраели прави поредица от заплашителни жестове по отношение на Русия, чиито войски са в предградията на османската столица. В Дарданелите е изпратена ескадра на британския Средиземноморски флот (въпреки липсата на изискваното съгласно договорите за режима на Проливите съгласие на султана), поискано е гласуването от парламента на допълнителен военен кредит от 6 млн. паунда, започва мобилизация на запасните чинове. В условията военна истерия и засилен шовинизъм една кафешанска песен създава нова политическа дума – “джингоизъм”, с която се означава специфичния британски шовинизъм. Има различия в мненията доколко реален е бил един англо-руски конфликт в началото на 1878 г. Известният английски историк А. Дж. П. Тейлър (в своята книга “Борба за господство в Европа 1848-1918 г.”) смята, че заплахите на Дизраели са били по-скоро опасно блъфиране, доколкото английската флота в Средиземно море се състояла от кораби годни за музейни експонати. Близко до това е мнението на някои съвременни руски автори.²⁴³

Някои британски автори смятат, че интересите на Дизраели към имперската тема се подсилват от “ориенталската” насоченост, която тя придобива през 70-те години. Неговият стремеж да се засили мощта на Британската империя се свързват със защитата на Османската империя и Индия. От времето на своя “ориенталски тур” през 30-те години той е запленил от “Ориента”, а освен това Дизраели се завръща от него не само със самочувствието на експерт, но и на човек успял да “проникне в тайните на Изтока”.²⁴⁴

През май 1830 г. Дизраели започва осемнадесет месечна обиколка из Ориента (Испания, Малта, Йонийските острови, Албания, Гърция, Турция, Палестина, Египет). Неговите впечатления от Албания и Йерусалим са особено силни, но заедно с това Османската империя става особено привлекателна за

²⁴² Seaman, L. C. B. *Op. cit.*, p. 210.

²⁴³ Широкоград, А. Б. *Русско-турецкие войны*. Минск, 2000, с. 572-73.

²⁴⁴ Machin, I. *Op. cit.*, p. 137.

него. През тази епоха мюсюлманите и евреите съжителстват мирно под властта на султана, еврейските търговци са третираны либерално. Тогава Дизраели пише на своя приятел и колега-писател Едуард Булуър-Литън (и баща на бъдещия вицекрал на Индия и съмишленик на Дизраели по отношение имперската експанзия): “Признавам, че моите турски предразсъдъци са много подсилени от моето пребиваване в Турция. Животът на този народ в голяма степен отговаря на моя вкус, който по природа е ленив и меланхоличен”. За младия Дизраели “сластното излягане на диваните” на османците, пушенето на “великолепни наргилета”, ежедневно наслаждение на “разкошните бани”, “полъха от плъзгането на покритите с резба каици край бреговете на Босфора”, изглеждат по-привлекателни от “суетата на клубовете, скуката на салоните”.²⁴⁵

Романтичното увлечение на Дизраели по Ориента е подсилено от убеждението му в месианската роля на евреите и разбирането му за превъзходството на “чистата и непримесена раса” на сефарадските евреи (към които отнася и себе си, вероятно погрешно, тъй като се предполага, че предците му са дошли в Италия от Сирия или по-общо казано от Османската империя).²⁴⁶ Ориентът (Източното Средиземноморие), е люлката на неговата раса и в своите романи той мечтае за възраждането на неговото величие.

За българското общество Санстефанския договор още от самото начало се превръща в “свещена крава” и национална химера, която се гони следващите седемдесет години.²⁴⁷ Съответно ролята на Дизраели, “евреина разрушил “Велика България”, на Берлинския конгрес е виждана в най-зловеща светлина. Действително той се превръща в ключовата фигура на последния дипломатически ареопаг на XIX век и неговата изява на конгреса се разглежда като най-големия успех увенчал неговата кариера. Но конгресът до голяма степен “подпечатва” вече постигнатите тайни съглашения – англо-австрийско, англо-турско и накрая – англо-руско (конвенцията Солзбъри-Шувалов, с която

²⁴⁵ Gunn, J. A. W., J. Mathews, Donald M. Schurman, M. G. Wiebe (Eds.) *Benjamin Disraeli: Letters, 1815-37*. Toronto, 1982, Vol II, pp. 179-80.

²⁴⁶ Smith, P. *Op. cit.*, pp. 46, 94, 102; Benjamin Disraeli and the Myth of Sephardi Superiority. - Endelman, T. M.; Endelman, T. M.; Kushner, T. *Disraeli's Jewishness*. London; Vallentine Mitchell; 2002.

²⁴⁷ Илчев, Иван. Митът за Санстефанска България като “свещена крава” на българския патриотизъм. – История, IV, 1995, № 6, с. 55-60.

руската страна се съгласява българското княжество да бъде ограничено между Дунава и Стара планина).

Основната работа по воденето на преговорите и защитата на британските интереси на конгреса се върши от маркиз Солзбъри, заменил като външен министър подалия оставка лорд Дарби. Несъмнено Дизраели се превръща в централната фигура сред събралите се в двореца Радзивил европейски светила. Неговите успехи са и престижни, и материални – като се почне от употребата от първия британски представител на английски език (“първия пирон” в ковчега на френския като международен език) и се стигне до потвърждаването на включването на о-в Кипър в Британската империя, без да е направен и един изстрел. Но противно на разпространения мит Дизраели не е държал специалния си влак под пара на Берлинската гара, заплашвайки да напусне конгреса, ако не получи съгласие за своите допълнителни искания.²⁴⁸ Но дипломатическата му ловкост и решителност заслужават признанието на председателя на конгреса, германския канцлер Ото фон Бисмарк (“Старият еврейин е истински мъж!”) и френетичните овации на тълпата в Лондон, на която Дизраели заявява, че е донесъл от Берлин “мир с чест”.

Силата, която печели най-много от кризата е Великобритания. Дизраели триумфира – той с известно основание може да твърди, хлабавия Съюз на тримата императори вече принадлежи на миналото, а заедно с него и заплата от евентуален антианглийска коалиции. Две години по-късно той пише на известния дипломат сър Хенри Дръмонд Уолф: “Нашата цел беше да разрушим и завинаги да премахнем Съюза на тримата императори и аз твърдя, че никога една дипломатическа цел е бивала осъществена толкова цялостно”.²⁴⁹

Но само две години след този триумф правителството на Дизраели се сгромолясва. Берлинският договор, поне външно е по-дълготраен (макар че по същество бива ревизиран още през 1885-86 г.), но той е причина за раздори и войни на Балканите, допринесли в по-далечен план и за световната война, с която започва и упадък на Британската империя. Мненията по този въпрос, силно се различават – А. Дж. П. Тейлър в своята книга “Борба за господство в

²⁴⁸ Blake, R. *Op. cit.*, p. 648.

²⁴⁹ Lord Beaconsfield to Drummond Wolff, 4 November 1880. – In: Monypenny, W. F., and Buckle, G. E. *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*. Vol. II. London, P. 1239.

Европа, 1848-1918 г.”, директно свързва събитията започващи с Плевенската битка, Берлинския конгрес и нататък в логическа верига стигаща до избухването на Първата световна война. Робърт Блейк (лорд Блейк), автор на внушителна биография на Дизраели, смята, че той и Бисмарк, като особено отговорни за Берлинския договор, имат заслугата за запазването на европейския мир през следващите три десетилетия.

През 1876 г. опасенията от руско настъпление към Британска Индия намира израз в лансирането на планове за английско настъпление от Индия към Централна Азия, а вицекралят лорд Едуард Литън, привърженик на Дизраелевото схващане за “имперско величие” и практик на “настъпателната политика”, даже предприема мобилизация на индийската армия. Начинанието е изоставено като непрактично, но две години по-късно, опасенията, че емира на Афганистан Шер Али е попаднал под руско влияние водят до втората англо-афганска война. Но нито лондонското правителство, нито администрацията в Британска Индия са си давали сметка с какво се залавят. След приключването на кризата на Източния въпрос англоиндийски войски (3 колони, общо около 40 000 войници) под командването на ген. Фредерик С. Робъртс нахлуват в Афганистан (ноември 1878 г.) и овладяват Кабул и Кандахар, и налагат на емира договора от Гандамак (май 1879 г.) поставяйки на афганския престол свой избраник.²⁵⁰

Но след началния успех се очертава възможно повторение на първата англо-афганска война от 1842 г., когато англоиндийските войки са унищожени до крак. През септември избухва въстание в Кабул, убит е британския резидент и други офицери. На Робъртс се налага да превзема повторно Кабул, където езекутира голям брой афганци, а след това да извърши 21-дневен маратонски поход до Кандахар където разбива другия претендент Аюб Хан. Собствено войната завършва при новото, второ по ред, либерално правителство на Гладстон. Афганистан впоследствие е смятан за британски протекторат, доколкото поема задължение да не води

²⁵⁰ **Kiernan, Victor G.** *European Empires from Conquest to Collapse, 1815-1960.* London, 1982, p. 64.

самостоятелна външна политика, а емирът получава ежегодни субсидии от британска страна.²⁵¹

Войната дава основание на Гладстон даzakлейми “безмислената агресия” в Афганистан и да заеме позата на защитник на плаватата на малките народи борещи се за своята свобода и независимост. През 1879-80 г. той произнася серия от речи в Шотландия (известни като Мидлодиански, по името неговия избирателен район там), в които формулира програма на външната и имперска политика противопоставена на тази на неговия вечен противник Дизраели. По-специално, в речта си в Далкит на 16 ноември 1879 г., Гладстон заявява, че “правата на диваците, както ги наричат някои, светостта на живота на членовете на планинските племена, щастieto на техните скромни хижи, са толкова ненарушими в очите на всемогъщия Бог, колкото и вашите собствени”.²⁵²

Още неотшумяла Източната криза Дизраели се изправя пред нова колониална война – срещу зулусите в Южна Африка. Обединени от Шака (“Наполеон на Южна Африка”), зулуските племена представляват сериозна военна сила способна да обърка английските планове в района. Министърът на колониите в правителството на Дизраели лорд Карнарвън изпраща в началото на 1877 г., като губернатор на Капската колония и върховен комисар за Южна Африка, сър Бартъл Фрер, колониален администратор с анексионистични виждания. Неговата задача е да създаде южноафриканска федерация. Пътъом е анексирана бурската държава Трансваал, с оглед защитата на британските колонии в африканския юг. Бартъл Фрер решава, че е необходимо да бъдат разгромени зулусите и въпреки забраната на лондонското правителство започва своя собствена война. Първоначалния резултат е катастрофален – на 22 януари 1879 г. при Исандлуана британски отред е разбит от зулуска армия от 20 000 души (едва 350 от 1 800-те британски войници успяват да се спасят). Налага се съсредоточаване на значителни подкрепления докато през август лорд Челмсфорд успява да победи зулусите при Улунди, да плени вожда им

²⁵¹ Singhal, D. P. *India and Afghanistan, 1876-1907*. University of Queensland Press, 1963.

²⁵² Gladstone, W. E. *Midlothian Campaign. Speeches Delivered in Scotland in November and December 1879, and March 1880*. Edinburgh, 1880, pp. 48-49.

Четевайо и да подпише мирен договор.²⁵³ Но докато се случи това репутацията на правителството сериозно пострадва поради нежеланото на уволни Бартъл Фрер, като се задоволява да изпрати ген. сър Гарнет Улзи да надзирава Фрер и Челмсфорд. Трябва да минат още десет години преди Зулуленд да бъде анексиран и превърнат в британски протекторат, а после и в част от колонията Натал.

И двете войни – в Афганистан и Южна Африка макар да завършват с успех, сериозно накърняват престижа на правителството на Дизраели, а освен това струват много скъпо на британските данъкоплатци. Това става в условията на икономическа криза, банкови фалити, на поредни неурожайни години. Така че Гладстоновата предиборна агитация, започнала далеч преди обявяването на изборите, има забележителен ефект. През 1879-80 г. той остро напада правителството на Дизраели за неговите “вредни и гибелни злодеяния” и безцелни и несправедливи войни. Водачът на консерваторите добива сатанински облик, той “запращава най-основните интереси на християнското общество”. Острието на Мидлодианската кампания на Гладстон е насочена срещу “биконсфилдизма”, който за него е синоним на “империализъм”.

Ефектът на Гладстоновата реторика е още по-силен поради обстоятелство, че никой от членовете на правителството не му отговаря. Отчасти това се дължи на чувството, че е под достойнство им да отговарят на вулгарна кампания в американски стил (Гладстон се обръща пряко към избирателите, провежда т. нар. “whistle-stop” кампания, произнасяйки речи от вагона на специалния влак, нещо което дава основание да се говори за “американизация” на британската политика),²⁵⁴ отчасти на здравословните проблеми на водещите фигури в правителството. Самият Дизраели е изтощен от пристъпи на астма и от подагра, така че трябва да провежда заседания на кабинета в имението си Хюендън край Оксфорд.²⁵⁵ Резултатът от общите парламентарни избори е съкрушително поражение на консерваторите на Дизраели (тяхното представителство в Камарата на общините пада от 351 на 238 депутати, докато либералите на Гладстон го увеличават от 250 на 353,

²⁵³ Kiernan. *Op. cit.*, pp. 89, 238, 257; Clammer, D. *The Zulu War*. London, 1975.

²⁵⁴ Stansky, Peter. *Gladstone: A Progress in Politics*. New York, 1979, p. 57.

²⁵⁵ Blake, R. *Op. cit.*, p. 702.

нараства и числеността на ирландските националисти – от 51 на 61 депутати).²⁵⁶

Създава се впечатлението, че “биконсфилдизмът” – настъпателната имперска политика е отречен и отхвърлен. Подобна интерпретация е най-малкото едностранчива и не отчита действието на човешкия фактор в съчетание с логиката на голямата политика. През следващия мандат на Гладстон, независимо от неговото виждане за ограничаване на имперската експанзия за сметка на консолидацията на съществуващата империя (програмата за “мир, реформи, окопаване”), логиката на събитията извън негов контрол го води към следващи стъпки в духа на Дизраелевия империализъм (окупацията на Египет през 1882 г., афганската криза през 1885 г.) Така че “новият империализъм”, и конкретно британския, продължава да се разгръща независимо от риторичното му осъждане докато изчерпва своя естествен потенциал. В неговите силови полета се оказват и региони и страни, които на пръв поглед са твърде далеч от империя и нейните икономически и стратегически интереси (като Балканите и България). Това подчертава консенсусния и приемствен характер на външната и колониална политика през по-голямата част от викторианската ера.

Националните политически и партийни водачи от епохата на Гладстон и Дизраели, въпреки техните ефектни, а понякога и принципни, политически сблъсъци споделят общи ценности и единна линия в глобалната политика. Английският управляващ елит – традиционната земевладелска аристокрация и постепенно изместващата я издигаща се средна класа създадена от индустриалната революция, се оформя като една доста кохерентна група. Аристокрацията въпреки презрението към капиталистическите ценности и методи, се облагодетелства от индустриалния монопол на страната, а средна класа, или поне значителна част от нея, се “джентрифицира”. В същото време английското работничество, което става най-многочисления социален сегмент, се проявява като твърде консервативно по силата на психологическия диктат на човешката природа и на удовлетвореността от постигнатите отстъпки, и заедно с това податливо на периодически пристъпи на шовинизъм. За елита и за

²⁵⁶ **Lloyd, Trevor O.** *The General Election of 1880*. Oxford, 1968, pp. 184-185.

мнозинството от английското националните интереси и имперските съображения са основни мотиви, и на тази основа се постига в крайна сметка акомодация на позициите и онзи компромис, който близкия на Гладстон либерален политик и негов официален биограф, Джон Морли, превъзнася в своето знаменито едноименно есе.²⁵⁷ По такъв външно парадоксален начин в политиката на викторианска Англия безконфликтно се съчетават ценностите на либерализма, демократизацията с агресията и експанзията.

Колкото до сблъсъка между концепциите на идеализма и реализма във външната политика на Великобритания през викторианската ера, а и в по-общ план, то той е колкото реален, толкова и условен. Двете концепции на моменти се проникват взаимно и припокриват, освен това те не се реализират в някакви лабораторно чиста обстановка, а в условията на реалната политика, която предлага сложни избори на решения и действия, налага корекции в умозрителните политически доктрини, да не говорим за разминаванията между декларациите на партиите и техните водачи и практическите политики. При все това не може да се приеме, че става дума само за опортюнизъм и лицемерна риторика, в голямата политика не само противопоставянето на глобални виждания и политики, но дори и техните нюанси са от голямо значение.

IDEALISM VS. REALISM IN THE VICTORIAN FOREIGN POLICY: THE IDEOLOGY AND POLICY OF GLADSTONE AND DISRAELI, AND THE EASTERN CRISIS OF 1875-78

Roumen Genov

(Summary)

The conflict between the motivation and concepts of idealism and realism in the foreign policy of Victorian Britain was personified in the clashes between William Gladstone and Benjamin Disraeli. It was manifested during the great crisis of the Eastern Question of the mid-1870s which divided the British society into two opposite camps with different attitudes to the rule of the Ottoman sultan and the fate of his Christian subjects in the Balkans, and in Bulgaria, in particular. The leader of the Conservative Party in power, Benjamin Disraeli, followed the traditional life of

²⁵⁷ **Morley, John.** *On Compromise.* London, 1874, 1886

maintaining the integrity of the Ottoman Empire which was seen as a barrier against the Russian advance. That policy was coupled with the ideology of unbridled imperial expansion and “little” colonial wars. William Gladstone was the principal opponent to Disraeli’s policy, and was in favour of liberty and justice of the oppressed peoples struggling for emancipation. Though he was not in the position of official party leader, Gladstone enjoyed great authority and became spokesman of a large segment of the British public which sought for moral and just foreign policy, for self-determination of the Balkan nations. The outcome of that particular crisis and the personal triumph of Disraeli at the Congress of Berlin, can be interpreted in terms of preponderance of pragmatic “power politics” but in the longer run that has policy proved futile both as tactical expedience and as a global approach to foreign policy.